

Üzenet az idők mélyéről

Bronzkori település Jászdózsa – Kápolnahalmon

Tárnoki Judit
régész
Damjanich János Múzeum
e-mail: tarnoki@djm.hu

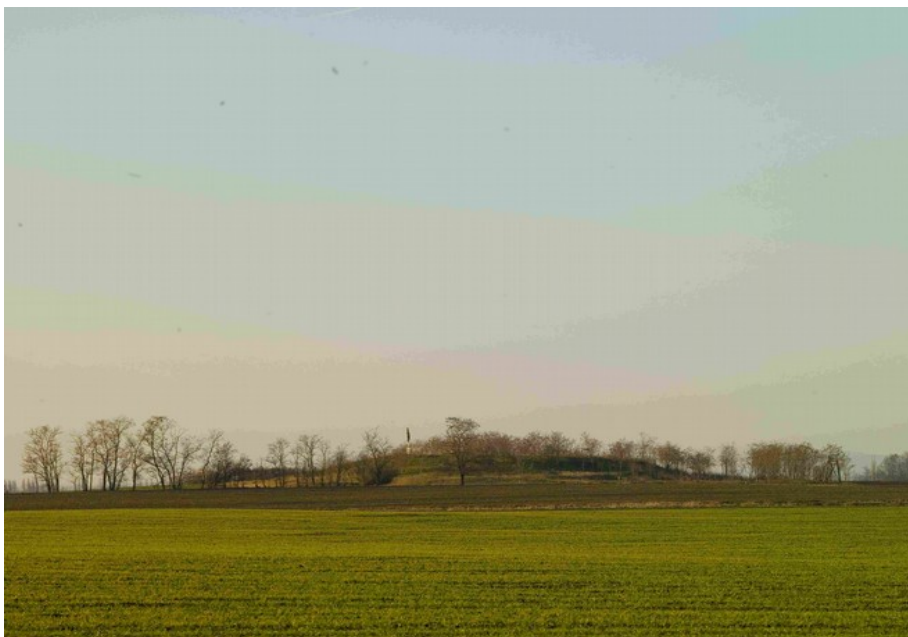
ÜZENET AZ IDŐK MÉLYÉRŐL

BRONZKORI TELEPÜLÉS JÁSZDÓZSA – KÁPOLNAHALMON

Bevezető.....	1
Mi is a tell-telep?.....	2
A tellek régészeti kutatása.....	5
Jászdózsa-Kápolnahalom földrajzi környezete.....	9
Jászdózsa-Kápolnahalom kutatástörténete.....	14
Korai adatok – Bedekovich Lőrinc és Pesty Frigyes.....	14
Hild Viktor és Bartalos Gyula ásatása 1893-ban és 1895-ben.....	15
Gallus Sándor ásatása 1943-ban.....	18
Stanczik Ilona és Bóna István ásatás 1966 és 1975 között.....	20
Jászdózsa-Kápolnahalom a bronzkorban.....	23
A Kápolnahalom első lakói, a hatvani kultúra.....	23
A Kápolnahalom középső bronzkori élete.....	34
Felvirágzás és összeomlás: a középső bronzkor vége.....	42
Településszerkezet.....	47
A középkori templomok és temetők.....	49

BEVEZETŐ

Ha Jászdózsa községet északnyugat felé elhagyjuk és közel 3 kilométert sétálunk az árokszállás felé vivő bekötő úton, már távolról a szemünkbe ötlük egy halom, mely az úttól északra magasodik. Szokatlan látvány, hiszen a környék térfelszíne szinte teljesen egyenletes, lapos, csak egy kisebb patakmeder szeli ketté a határt. A halom formája is elgondolkodtató: teljesen szabályos, ovális alaprajzú, oldala meredek, teteje viszont lapos fennsík – már pusztán ránézésre kitűnik, hogy ez a halom nem a természet játéka, hanem emberkéz emelte, mesterséges kiemelkedés. Aki kicsit jártasabb a jászdózsai határban, azt is tudja, hogy ezt a

Jászdózsa – Kápolnahalom

mesterséges dombot névvel is ellátta a közbeszéd: Kápolnahalomnak, Boldogasszony halmának nevezik a környékbeliek.

De kik és mikor, mi célból emelték ezt a halmot? A válasz messzire vezet az időben, ismerkedjünk hát meg a Kápolnahalom történetével!

MI IS A TELL-TELEP?

Aki az alföldi rónát nyitott szemmel járja, gyakran pillant meg a határban érdekes alakzatot mutató, mesterségesnek látszó halmokat. Leggyakrabban alacsonyabb vagy magasabb, de szabályos kúp alakot mutató dombokkal találkozhatunk – a Tisza vidéken százával (pár évtizeddel ezelőtt még ezrével) magasodtak ezek a látványos kiemelkedések. Népi elnevezésük a kunhalom, a régészek pedig kurgánnak, tumulusznak hívják ezeket. Jó néhányban ásatás is zajlott, innen tudjuk, hogy ezek a szabályos földkúpok temetkezési helyek voltak. Eredetüknek semmi köze a kunok kora középkori alföldi betelepüléséhez, sokkal-sokkal régebben, a rézkorban, mintegy 5.000 évvel ezelőtt készítette őket egy nép, hogy kedves és kiemelkedő halottaikat, azok családját temessék a földpiramisok alá. A kunok (és a rézkor után itt élt népek) már készen kapták ezeket a magaslatokat, és gyakran hasznosították is, őrhalmoként, határ jelző halomként, a nagyobbakra sokszor templomot építettek vagy csak keresztet emeltek.

A Kápolnahalom látványosan elüt a kunhalmok tömegétől: széles elterülő, tetején kiterjedt fennsíkkal. De ami még ennél is szembeötlőbb: a halom és környezete szinte borítva van cserepekkel, állatcsontokkal, égett törmelékkel, hamuval. A Kápolnahalom – és a többi hasonló kiemelkedés – nem sírhalom, hanem település volt, annak is egy nagyon speciális fajtája, az ún. tell-település. Maga a „tell” arab szó és halmot jelent, mint pl. Tell el Amarna, az újbirodalmi Egyiptom nevezetes fővárosa, Ehnaton fáraó székhelye, de tell-település a nevezetes kisázsiai Trója is, amely kalandos felfedezése (és nem kevésbé az amerikai filmipar okán is), talán a legismertebb őskori város.

A Kápolnahalom környezetének műholdképe

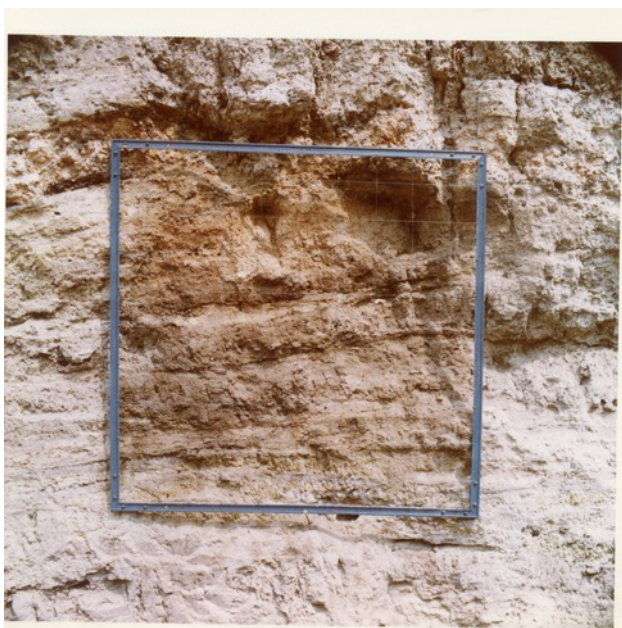
Mi is hát a tell? Egészen röviden: többretegű települési halom. És ez mit jelent? Kezdjük az elején!

Az őskori nép kinézett magának egy árvízmentes, de élővíz közeli magaslatot, ahol ideálisak voltak a feltételek település alapítására: a közelben volt élővíz – amely egészen az ivóvízvezetékek általánossá válásáig a legfontosabb szempont –, de közel volt a

megművelhető terület, erdőség a vadászathoz és a fakitermeléshez. Kijelölték falujuk határait, és hogy védve legyenek az ellenséges támadástól, de akár a vadállatok dúlásától is, már az alapítás pillanatában hozzákezdtek a védművek megépítéséhez. Ez a védmű leggyakrabban egy széles, több méter mély vizesárokból és az abból kikerült földből emelt sáncból állt, legalábbis nálunk, az Alföldön, ahol kő nyersanyag nincs. Esetleg a sáncot gerendasorral, ún. paliszáddal is erősíthették.

Emberek szorgos munkával elkészítik a védművet, felépítik első házaikat. Igen ám, de ezzel az árokkal-sánccal hosszú időre (leginkább örökre) le is zárták a település terjeszkedési lehetőségét, mert ki szeret védtelen helyen élni? Az őskori építőanyagokból, agyagból, nádból, fából, zsúpszalmából épült házak-tetők rendkívül tűzveszélyesek, egy villámcsapás, ellenséges támadás gyakran torkollhatott pusztító tűzvészbe. De a vastag agyagfalú házak az idő múlását is rosszul viselték, az eső alámosta, a hiányos higiénés körülmények miatt elhasználódtak, meglepték az élőködők. Ekkor újat kellett építeni: a régit összedöntötték, vagy a kiégett ház magától omlott össze, óriási törmelékhalomt hagyva maga után. Ezt a törmeléket felesleges erőfeszítés lett volna a telep árán kívülre elhordani. Nem tettek mást, csak elegyengették, eligazították a romokat, és erre építették a következő lakóházat. Ennek azonban az lett a következménye, hogy az éppen használatban lévő felszín egyre magasabbra került. A hosszú, akár több száz év alatt, míg az adott, zárt területen éltek, a lakófelszín úgy megemelkedett, hogy környezetéhez képest több méterrel is felmagasodott. Az Alföldön 8-10 méter magas „lakóhalmok” is vannak, de ahogy dél felé, az Égeikum felé haladunk, ezek a halmok egyre nagyobbak és magasabbak, akár több hektáros felszínűek és 30-40 méter magasak is lehetnek.

Ha egy tell-telepet kettévágunk (akár képzeletben, akár egy ásatás során), megfigyelhetjük annak sajátos rétegzettségét. Metszete úgy néz ki, mint a dobostorta sávjai: sárga agyagos padlók, vörösés égett omladék, hamu és faszén rétegek, szürke planírozások váltogatják egymást. Egy-egy lakószint maradványa mindenestől akár 50-60-80 cm vastag is lehet, ettől emelkedik a halom évről-évre, építési periódusról építési periódusra egyre magasabbra. (Értelemszerűen alul vannak a legkorábbi, míg felül a legkésőbbi időszak házmaradványai.) Például Jászdózsán az 540 cm vastag rétegsorban 16 lakószintet, Túrkeve-Terehalmon az 560 cm vastag rétegsorban 11 lakószintet, Tiszaug-Kéménytetőn a 250 cm-es rétegsorban öt lakószintet,

*Rajzolásra előkészített, bevizezett szelvényfal a rétegekkel
– Jászdózsa*

Törökszentmiklós-Terehalmon a 380 cm-es rétegsorban 11 lakószintet különítettek el a régészek, hogy csak megyénk tell-telepeit említsük. Legnagyobb tell-telepünk – mely egyben az ország legnagyobb bronzkori tellje is – Tószeg-Laposhalom, eredetileg legalább 500 x 150 méteres alapterületű volt, 10 méter körüli rétegsorral. (Ezt a hatalmas telepet egyrészt a Tisza évenkénti áradása pusztította, másrészt a modern falu terjeszkedése. Mára már csak egy keskeny, kis csonk maradt meg az egykor óriási bronzkori „városból”.)

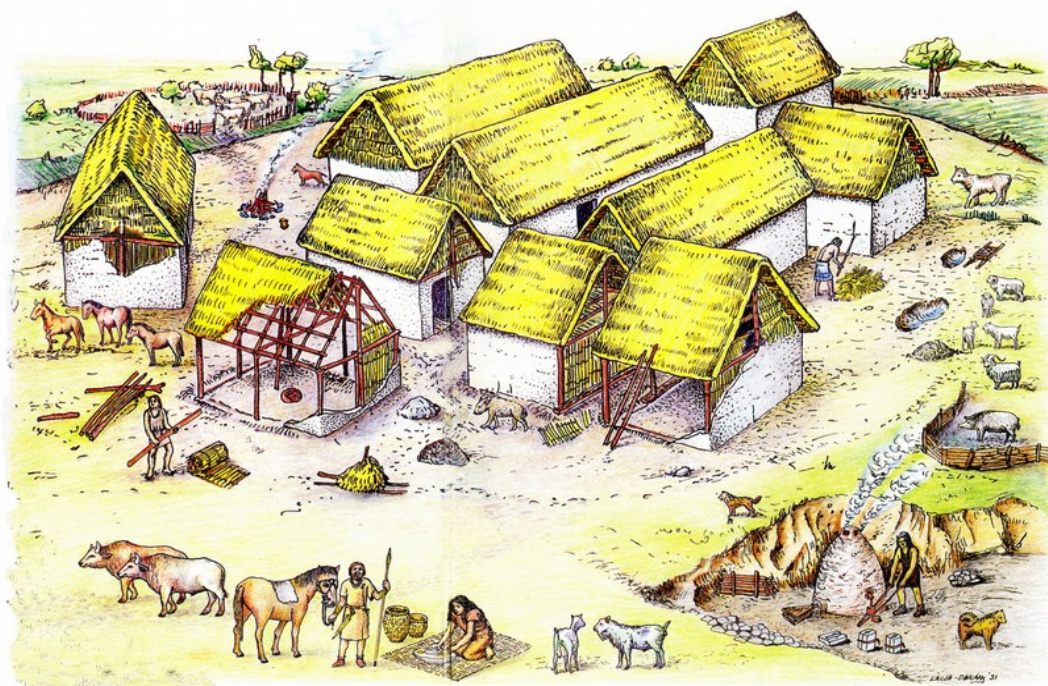
De a tell nemcsak egy települési forma, hanem életmód is. Ahhoz, hogy egy nagyobb közösség (akár 150-200 ember) hosszú időn át, egy helyen élve megtalálja fennmaradásának

Az 1966-1975 közötti ásatás szelvényének metszetrajza

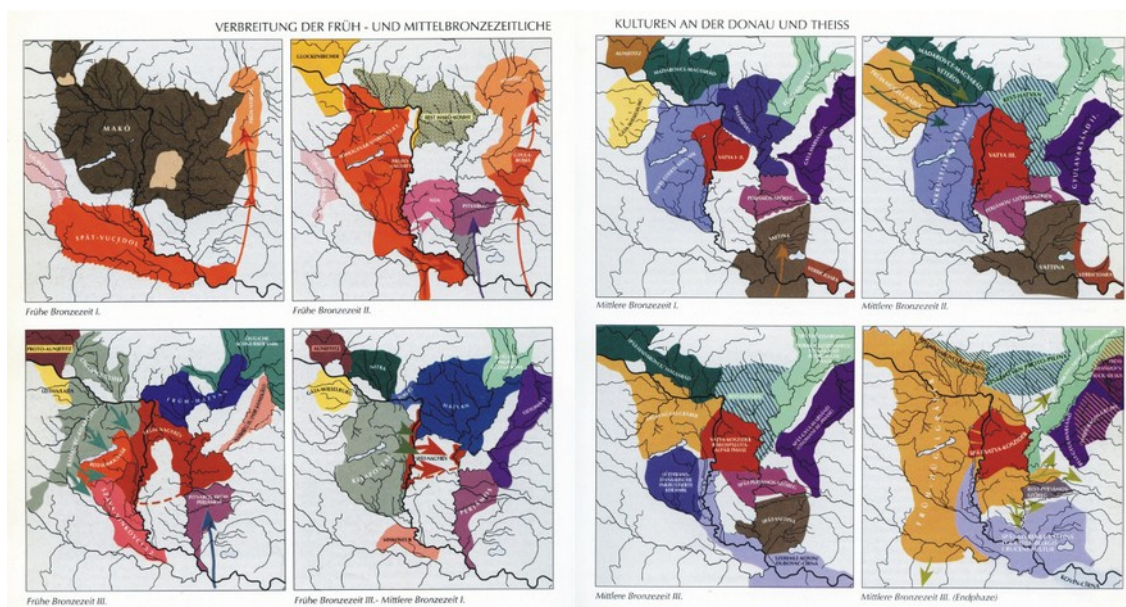
minden feltételét, különleges kihívásokra kell feleletet találni. Nem praktikus a több napi járóföldre lévő területeket művelni, mert akkor idejüket felemésztené a szántó és a falu közötti közlekedés. A falu környezetét kell használni, így azonban gyorsan kimerítik a talaj tartalékait. Vagyis átgondoltan, tervezetten és szervezeten kell a műveléshez hozzálátni: meg kell határozni, hogy melyik táblába mit ültetnek, melyik táblát pihentetik, esetleg trágyázni, öntözni is szükséges. A közösség élete a védett területre koncentrálódik, ezért előre meg kell határozni, hogy hová építik a házakat, hol fogják tartani az állatokat, hová tüntetik el a szemetet. Meg kell szervezni a védmű vizes árkának rendszeres tisztítását, karbantartását, másképp feltöltődik és oda a biztonság. A tűzveszélyes tevékenységeket (fémöntés, edényégetés, de akár a kenyérsütés

is) ki kell tiltani a telep belsejéből és a környező területen (a régészek ezt külső telepnek nevezik) kell azokat végezni, de ebben az esetben ezt meghatározott személyekre kellett bízni. A nagytestű állatokat – szarvasmarha, sertés – ki kell telepíteni a sűrű beépítettségű „vár” területéről, ugyanakkor gondozásukat is meg kellett oldani. Mindez rendkívüli szervezottséget és nem utolsó sorban erős kezű, hatékony vezetést kíván, olyan személyeket, akik mással már nem is foglalkoznak, csak a napi életet irányítják – mi más ez, mint civilizációnk alapja, a társadalom. Így váltak a tellek környezetük gazdasági-kulturális centrumaként egyben magjává egy városias civilizációnak is.

Tell-telep rekonstrukciós rajza Füzesabony-Öregdomb lelőhely alapján

Ez a települési forma és egyben életmód egyértelműen a Földközi-tenger medencéjében, az Égeikumban alakult ki és onnan terjedt el azokon a vidékeken, ahol a földművelés volt a megélhetés első számú alapja. Így jutott el a Kárpát-medencébe is, először az újkőkor késői időszakában (Kr. e. 4500 táján), majd második hullámban a korai bronzkor végén (Kr. e. 2000 táján). Jászdózsa-Kápolnahalmot is a korai bronzkor végén alapították lakói és egészen a középső bronzkor végéig (Kr.e. 1500-ig) volt lakott.

A tell-kultúrák elterjedési területe

Ezekben a korszakokban az intenzív földművelést folytató népcsoportok szinte kizárólag tell-telepen élnek, alig vannak kisebb, ún. szatellit-telepeik. Az Alföld és peremvidéke a tell-életmód legészakabbi előfordulási helyszíne, tőlünk északabbra, nyugatabb, keletebbre nincsenek tellek. Hazánkban is pontosan körülírhatók azok a népek (régészeti kultúrák), melyek telleken éltek, tell-életmódot folytattak. A korai bronzkor végén a nagyrévi, hatvani, ottományi és a pitvarosi kultúrák elterjedési területén jelennek meg először a tellek. A középső bronzkorra egyes kultúrák nyom nélkül eltűntek, helyükre mások települtek illetve új hatások beolvasztása mellett új kultúrák alakultak ki. E folyamatok eredményeképp a középső bronzkorban a hatvani, a vatyai, a füzesabonyi, a gyulavarsándi és a Szőreg-Perjámosi kultúrák éltek telleken hazánk területén.

A tell ritka és egyedi települési forma, pl. Jász-Nagykun-Szolnok megyében még tucatnyi sincs, az egész országban pedig úgy 120-150 lehet. A régészeti információknak rendkívül gazdag tárháza is a tell: a rétegekből előkerülő anyag részletes, finom időrend felállítására alkalmas, a házmaradványok pedig a kor technika tudásáról árulkodnak. A több méter mélyen fekvő rétegeket már semmilyen bolygatás nem érinti (pl. a modern kori földművelés), ezért különösen fontos adatok származnak innen. A telleken a múltnak egy egészen különös, érintetlen pillanata rögzült, melynek megismerése kiváltságos régészeti feladat.

A TELLEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A tellek feltűnő formájuk és a felszínüket borító leletek miatt mindig is izgatták az emberek képzeletét. Számos mesés történet köthető egy-egy halomhoz, melyek leggyakrabban azok

eredetét próbálják magyarázni, de nem ritka, hogy mesés kincsek rejtekhelyeként mutatják be azokat. A Nógrád megyei Szécsény határában magasodó bronzkori tell-telepről, a Kerekdombról fennmaradt legenda szerint a halom belsejében három kád kincs található: egy kádban bronztallér, a másikban ezüst, míg a harmadikban aranypénzek rejteznek. De ezek megszerzése nem volt egyszerű, mert a kincstár ajtaja évente csak egyszer, a karácsonyi éjféli mise során, úrfelmutatáskor nyílt ki. Történt egyszer – legalábbis a mese szerint –, hogy egy szegény asszony kileste az ajtó kitárulását és kicsiny gyermekével együtt beszökött a kincstárba. Gyorsan teleszedte a kötényét aranypénzzel és még éppen ki tudott surranni a becsukódó ajtón. Csakhogy kisfia bennt ragadt a kincses teremben! A szegény asszony mindennap kijárt a halomhoz, hallotta gyermeke sírását – de az ajtó soha többé nem nyílt ki.¹ Békésebb történet kapcsolódik a túrkevei Terehalomhoz, melyről a falubeliek tudni vélik, hogy a nagy hun király, Attila fapalotáját rejt, míg a Szihalom melletti Árpádvárról úgy gondolták, hogy Árpád fejedelem székhelye volt. A kincskeresők is rendre megtalálták a halmokat, rendszeresen kutakodtak is azokban. Az Emőd melletti Nagyhalom kincseinek megkeresésére egyenesen társulat alakult a 19. század végén, akik a szomszéd faluból kincslátó táltosgyereket is szerzöttettek munkájukhoz. (A társulat tagjai télvíz idején szorgosan ástak a hidegben, eredmény nélkül. A rosszat sejtő táltos fiúcska még azelőtt elszelelt, hogy a társulat türelme elfogyott volna.) A Kisterenye melletti Hársashegyen annyi fémléletet találtak véletlen módon, hogy a domb neve mára Aranyhegyre változott. A Tiszafüred melletti Ásothalmon pedig évekig próbálkozott egy kissé együgyű, de táltos hírébe keveredett falubeli, akit tevékenysége miatt egyenesen Pénzásó Pistának hívtak.²

Jászdózsza – Kápolnahalom napjainkban

¹ Pintér Sándor: Szécsény és közvetlen vidéke a honfoglalás előtti korban. Losonc, 1897, 23-24 és 4. jegyzet

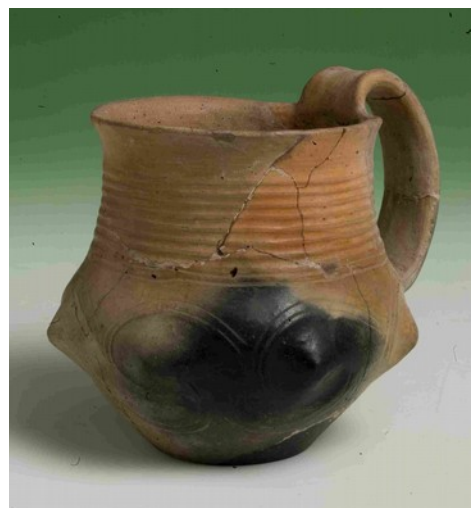
² Magyar Néprajzi Lexikon „táltos” címszava

Már maga a halmok névadása is az emberek nem szűnő érdeklődését tükrözi. Egyszerűbb esetben a formája, mérete adja a halom nevét (pl. Tószeg-Laposhalom, Bihardancsháza-Laponyahalom, Muhi-Lapishalom, Bőcs-Nagyhalom, Zsámbok-Kerekhalom, Túrkeve és Törökszentmiklós-Terehalom – azaz terjedelmes halom). Más esetben, amikor felismerték a település erődítését, okkal várnak tartották azt, még akkor is, ha középkori kőmaradványok nem voltak a területen (Pécel-Várhegy, Hatvan-Strázsahegy, Piliny-Leshegy, Encs-Gibárt-Földvár, Mende-Leányvár, Alsóvadász-Várdomb, Kisgyőr-Halomvár, Gerjen-Várad). Ha elgondolkodtak a halmokon szedhető cserepek felől, a névadásban kifejezésre jut azok ősi, homályba vesző eredete (Füzesabony-Öregdomb, Cegléd-Öreghegy, Feldebrő-Cserepespart, Tápiószele-Tűzköves, Vál-Pogányvár, Polgár-Bosnyákhalom). Néha az eredetük felől gondolt mesés történetek is felbukkannak a nevekben: Kunszentmárton-Áldozóhalom, Gönc-Akasztódomb, Nagycsécs-Testhalom – ez utóbbit a tatárjárás során eltemetett holttestekből képzelték felmagasítani, mint ahogy Jászdózsa-Kápolnahalom eredetéhez is hasonló monda fűződik. Máskor egyszerűen értetlenül állnak a halom keletkezése előtt: Ercsi-Bolondvár vagy Sárbogárd-Cifrabolondvár. A módszeres kincskeresés is felbukkanhat a nevekben: Tiszafüred-Ásotthalom, Polgár-Ásotthalom. De a földre elsüllyedt templom képzete is fűződik a halmokhoz (ahogy sokak szerint a harangozás ma is hallatszik, ha fülünket jó szorosan a földre tapasztjuk): Jászdózsa-Kápolnahalom, Mezőcsát-Harangdomb, Héhalom-Templomdomb, és emiatt, ha megdöngetjük a földet, az a mai napig furcsán kong: Köröstarcsa-Dübögő, Mátrafüred-Dobogóhegy.

Egy régész számára már ezek a nevek is árulkodók, jó eséllyel őskori tellt, földvárat sejtethetünk a népi képzelet háttérében. (A tell és a földvár abban különböznek, hogy a tell mindenkor többretegű, de nem kötelezően erődített, míg a földvár kötelezően erődített de nem többretegű.)

A gyors siker és a várható izgalmas leletek reményében a régészet kezdeteitől folytak ásatások a tell-telepeken. A magyar régészet gyökerei a 18. század végére nyúlnak vissza, amikor a Nagyszombatról Budára majd Pestre költözött egyetem már rendelkezett érem- és régiségtani tanszékkal, élén Schönvisner Istvánnal. Schönvisner folytatta az első, tudományos igényű ásatást is, amikor 1778-ban feltárta a budai Flórián téri katonai fürdő maradványait – melyek a mai napig megtekinthetők, részben a Flórián téri aluljáróban, részben a 3-5. szám alatti lakóház pincéjében.

Az első őskori ásatás is egy tellen zajlott, 1832-ben, amikor Kubinyi Ferenc kutatást folytatott a kisterenyeyi (ma Bátonyterenye) Hársashegyen. A legjelentősebb impulzust azonban az 1876. évi, Budapesten megrendezésre került a VIII. Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszus jelentette, mely nemzetközi hírnevet szerzett a fiatal magyar régészetnek. (Azóta sem rendeztek hazánkban hasonló jelentőségű nemzetközi szimpóziumot. 1949-re tervbe vették ugyan a rendezést, de az ismert történelmi események elsodorták azt.) Az 1876-os régészeti világtalálkozó előkészítése során több tell-telepen is zajlott ásatás, majd ezeket a résztvevők meg is látogatták, valamint máig meghatározó jelentőségű összefoglaló művek jelentek meg a korabeli eredményekről. Megyénkben ekkor került reflektorfénybe Tószeg-Laposhalom és Tiszafüred-Ásotthalom települése.

Díszített középső bronzkori bögre

Ez az érdeklődés a 20. században sem csappant, az eredményeknek köszönhetően a bronzkori tell-kultúrák pontos körvonalat és európai összefüggést nyertek. A század hatvanas éveiben újabb fellendülése zajlott a terepi kutatásoknak, amikor is a Tudományos Akadémia és a minisztérium anyagi támogatása mellett szisztematikus program indult a tellek legalább szondák általi vizsgálatára. E program keretében valósultak meg az őskorkutatásban azóta is mérföldkőnek számító feltárások és szondázások a Dunamenti, Tisza- és Berettyó-vidéki telteken³ (pl. Százhalombatta–Földvár, Bölcske–Vörösgyír, Baracs–Földvár, Sárbogárd–Cifrabolondvár, Alpár–Várdomb, Mende–Leányvár, Tószeg–Laposhalom, Tiszafüred–Ásotthalom, Tiszalúc–Dankadomb, Vésztő–Mágor, Klárafalva–Hajdova, Gáborján–Csapszékpart, Esztár–Fenyvespart) és ennek a tell-programnak volt része a jászdózsai ásatás elindítása is.

Az legutóbbi évtizedek tendenciái, sajnálatos módon, nem kedveznek a tell-ásatásoknak. A több éves kutatások finanszírozására szinte megoldhatatlan feladat pályázati támogatást találni, pedig egy elkezdett, de be nem fejezett feltárásnál nagyobb csapás kevés érhet egy tellt. Az ásatások megszűnése hallatlan szakmai hátrányt jelent, mert a réteges telepek feltárását kizárólag a terepen lehet megtanulni, gyakorolni – a szakkönyv itt mit sem ér. Lassan régészgenerációk fognak úgy felnőni, hogy nem vehettek részt tell-ásatáson. Pedig hazánk „nagy hatalom” volt ilyen szakemberekben, akik tudását világszerte elismerték.

Stanczik Ilona méretarányos rajzot készít, mellette Máthé Márta

A módszer nehézsége abban áll, hogy a tellek rétegeit kizárólag aprólékos kézi bontással lehet egymástól elválasztani, hiszen azok valójában nem mások, mint különböző összetételű, színű, állagú „földrétegek”. A bontás – és a helyszíni dokumentálás – technikáját majd 100 éven át alakították és finomították azok, akik a saját kárukon okulva telket ástak. Már a 19. század végén megfogalmazódott, hogy a drasztikus, ásonyomként, függőlegesen haladó, a rétegzettséggel mit sem törődő „ásatás” nem célravezető, a rétegzettséget vízszintesen kellene megpróbálni követni. Nyáry Jenő így fogalmazott 1869-ben: „Nézetem szerint először is a televényföldet kellene lehordani, s ha így a sártapasz-rétegre érünk, az elpusztult épületek fekvése, formája és helyiségei föltárulnának előttünk.”⁴ Hild Viktor pedig ezt vetette papírra 1906-ban: „Kilátogattam Tószegre, és megnéztem a Nemzeti Múzeum ásatásait, melyet Dr. Márton Lajos segédőr szeptember 20-ától folytat. Függélyes lemetszésekkel

dolgozik, és mértékes hálózattal állapítja meg a leletek helyét. Ez teoriában elfogadható, de a praxisban nem. Mert így az egykorú, és együvé tartozó tárgyakat nem fogja tudni

³ Kovács, Tibor: Review of the Bronze Age Settlement Research during the Past one and a Half Centuries in Hungary. IPH 1 (1988) 17-25.

⁴ NYÁRY Jenő: Régészeti jelentés. Századok 3 (1869) 642-643.

összeállítani, mert az egyes rétegeknek redőzetei, azaz mélyebb és magasabb helyei vannak, és így egy ugyanazon kultúra maradványa nincs egyenlő magasságban.”⁵

Úgy tűnik, Márton Lajos megfogadhatta Hild tanácsait, mert a tószegi tell alsó rétegeit – melyek a nagyrévi kultúrába sorolhatók – már ilyen, rétegekvető módszerrel bontotta és azokat ceruzával színezett, méretarányos rajzokon dokumentálta. Sajnos, ezek az eredmények nem kerültek publikálásra, a szépséges rajzokat elnyelte a Nemzeti Múzeum adattára – mindaddig, míg két kiváló ősrégész, Banner János és Bóna István az ötvenes évek elején a kezébe nem vette azokat, a tószegi leletek publikálása kapcsán. A feltárás módszerét is szerették volna kipróbálni, ezért néhány év múlva megkutatták a Békés melletti Várdombot. Ásatásuk sikeres is volt, meg nem is. Sajnálatos, előre nem látható módon a telep központi része annyira bolygatott volt, hogy minden próbálkozásuk dacára nem sikerült a rétegeket megnyugtató módon tisztázni. A tell külső részében, egy vékonyabb, de kevésbé roncsolt területen azonban sikerült a szinteket, a házpadlókat kibontani. Végül Jászdózsa-Kápolnahalom volt az a helyszín, ahol a tell-ásatás technikája és a dokumentálás módszere elnyerte végső, máig érvényes és követendő formáját.

Talán kissé hosszúra sikeredett bevezetőnk után most már ismerkedjünk meg közelebbről Jászdózsa-Kápolnahalom történetével, az ásatásokkal, azok eredményeivel.

JÁSZDÓZSA-KÁPOLNAHALOM FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE

A jászdózsai bronzkori telep két nagy tájegység – az alföldi síkság és a hegyvidék – határán fekszik, teljesen sík határrészen emelkedik ki a tájból. A teljes bronzkori falu mintegy 500 × 800 méteres területen fekszik, középpontjában áll a település központi része, a környezetéhez képest 6 méter magas halom, melynek ovális alapja kb. 60 × 120 méteres, platója 30 × 60 méteres, hossz tengelye északnyugat-délkelet irányú.

A telepet kettős erődítmény-rendszer veszi körül: egyrészt erődített a külső telep, másrészt árokból és sáncból álló védmű veszi körül a halmot is – ennek szerkezetéről később bővebben is fogunk szólni.

A telep szinte érintetlen, bolygatatlan formában érte meg a modernkori kutatásokat – a középkori templomok építését tekinthetnénk ugyan bolygatásnak, de azok mégiscsak régészeti korú emlékek, hasonlóan fontosak, mint a bronzkori periódus! Meredek oldala megóvta a földművelés általi pusztítástól, a tetején álló kápolna miatt pedig egészen 1969-ig egyházi tulajdonú búcsújárárhely volt, ennek köszönhetően sem elhordani, sem elbányászni nem akarta senki. Mindössze annyi átalakítás érte, hogy a halom délkeleti végét – épp a kápolna megközelítése miatt – lépcsősre faragták, ez a mai napig jól kivehető. A halom felszínét évszázadokon keresztül gyep és több-kevesebb ligeterdő borította. A 60-as években még a tetején és az oldalán is kiterjedt akácos volt, amit mára egyrészt kiirtottak, másrészt a 90-es évek során leégett. Ma oldalát gyér növényzet, fák-bokrok fedik, platója pedig gyep, mindez kitűnően védi az esővíz lemosó hatásától.

A telep a Tarna egyik mellékfolyójának, a Nyavalykának partjára épült, mely mára már csak egy ásott medrű csatorna, de évezredekkel ezelőtt bővizű folyócska volt. A patak menti enyhe, természetes emelkedő ideális életteret adott az első bronzkori letelepedőknek, mert közel volt az élővíz, a magaslat mégis árvízmentes. A bronzkori táj alapjaiban különbözött a mai környezettől. Ahol ma végtelen szántóföldek húzódnak, egykor hatalmas, kiterjedt erdőségek voltak, gazdag élővilággal. Az éghajlat nem különbözött jelentősen a maitól, hasonló hőmérsékletű évszakok váltakoztak. Úgy tűnik, mindössze a középső bronzkor

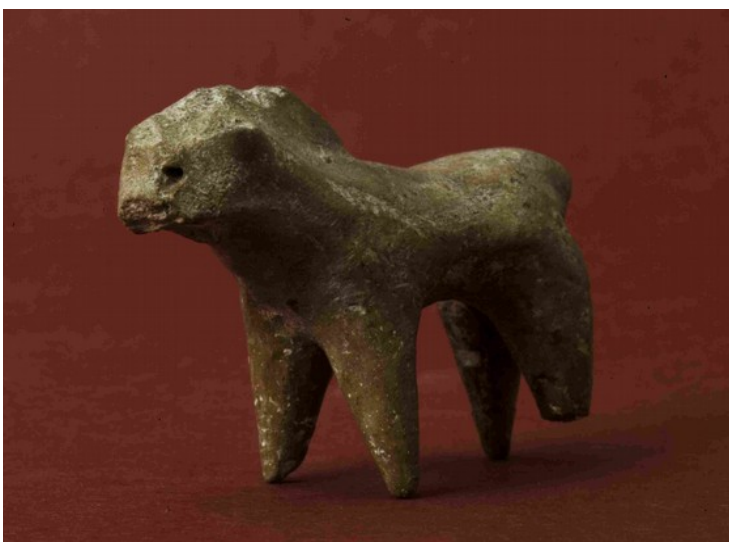
⁵ Hild Viktor Régészeti naplója, 338.

időszakában indulva, és a késő bronzkor időszakára kiteljesedve zajlott le egy kisebb lehűlési periódus, amikor az éghajlat fokozatosan csapadékosabbá és hűvösebbé vált – ezt a vadon élő állatfajok megváltozása, különösen a korábban ismeretlen rozsomák (egy menyétféle ragadozó) megjelenése sejtet. Ezzel párhuzamosan a korábbi növényzet is átalakult, a szárazabb, erdős sztyeppei környezetet fokozatosan kiterjedt erdőségek váltották fel – előbb tölgyesek, majd az időszak végén megjelent a gyertyán és a bükk is. A tölgyerdő lombkoronája, a zárt lombosató bükkhöz képest sokkal nyitottabb, jobban átengedi a napsugarakat, így az aljnövényzet dúsabb és fajokban gazdagabb. Ezért a tölgyerdő több lehetőséget nyújt az emberek számára a gyűjtögetésre, táplálék megszerzésére vagy pótlására. Ugyanakkor a folyók szélesen elterülő árterei, az évről-évre vízzel feltöltődő mellékágak, medrek, a sűrű lombkorona a környezet mozaikosságát is előidézte. Az őskori ember legfontosabb építő- és tüzelőanyaga a fa volt, ezért nagy területen irtották az erdőt, az így megtisztított területen pedig földművelést folytattak – ez is komoly hatással volt a környezeti feltételekre.

A régészeti lelőhelyeken előkerült állati és növényi maradványok vizsgálata kimutatta, hogy a bronzkori flóra és fauna nem sokban tért el a maitól. Az erdők leggyakoribb vadja a gímszarvas, valamint a vaddisznó, őz, róka, farkas, vadmacska, hiúz, mezei nyúl és számos vízimadár mellett olyan, mára kihalt állatfaj is élt, mint az őstulok, de honos volt a barnamedve és a bölény is. A vízi világ bőséges vadászszákmányt kínált: mai szemmel hihetetlen méretű tokfélék, ragadozó halak éltek folyóinkban, de bőséggel volt gyűjthető a rák, a kagyló, vagy épp a csiga is, melyek ínséges időben nélkülözhetetlen fehérjeforrások voltak.

Erősen stilizált, kacsát ábrázoló csörgő

Lovat ábrázoló kis agyagszobor

A földművelés, a tartalékképzés lehetővé tette a házi állatok tartását és takarmányozását is. A legelső domesztikált állatfaj, a kutya mellett a bronzkorban leggyakrabban sertést, szarvasmarhát, juhot, kecskét tartottak és ebben a korszakban jelent meg háziasított állatként a ló is. A ló tartás rendkívül fontos eredménye a bronzkornak, hiszen a lovaglás, a ló fogatolása évszázadokra megváltoztatta és meghatározta a kereskedelmet, de a haditechnikát is. (A kocsizás gyakorlatára a rézkortól van régészeti bizonyítékunk, agyag

kocsimodellek formájában. A bronzkort megelőző időszakban a szekerek vontatására ökröket használhattak – illetve nyilván ökröket később is fogatoltak –, de a lovas szekér és különösen

a lovaglás összehasonlíthatatlanul nagyobb sebességet nyújt használójának, és ez a sebesség forradalmasította az őskori közlekedést.)

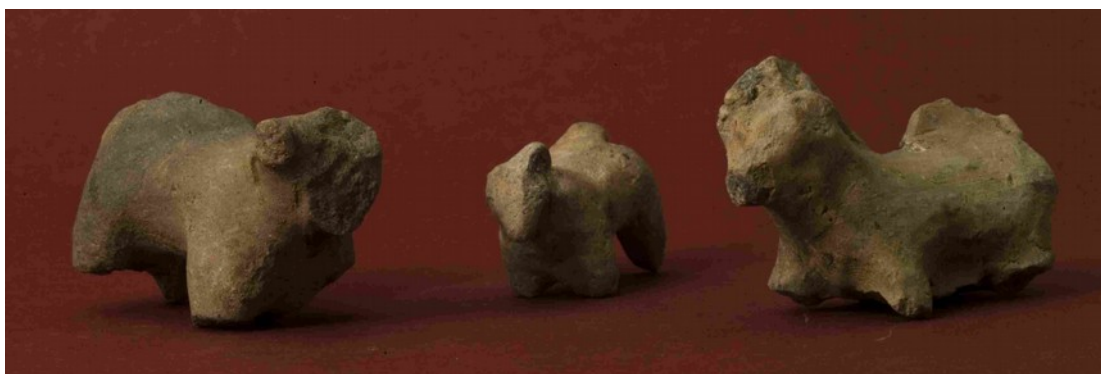
A Kápolnahalmon előkerült telepletek vizsgálata az általános bronzkori képet mutatja. Az eltérés abban áll, hogy az állatcsont-leletek értékelése alapján itt sokkal magasabb volt a vadászott állatok és fajok száma, melyek aránya a telep életének végére közel 50% – ebből is kimagaslik a gímszarvas száma, az erdővidék jellemző vadja. Ezt az eltérést a hegyvidék közelsége is okozhatja.

Csonthenger

A háziállatok között legnagyobb számban szarvasmarhát találunk, ezt követi a sertés (amely a nedvesebb éghajlatot is jobban tűri), a juh-kecske fokozatos csökkenése a szárazabb időjárás megszűnését is tükrözi. Bár kevés, de állandó a ló és a kutya jelenléte a telepen. Bökönyi Sándor vizsgálata szerint a Kápolnahalom lakói minden tenyésztett-tartott állatfajukat elfogyasztották – ez alól még a kutya sem kivétel! –, amit a felhasított, feldarabolt csontok mutatnak. A telep egyébként rendkívül gazdag állatcsont-leletekben, ami a bronzkori lakók magas húsfogyasztását jól reprezentálja, a tell lakói láthatóan nem szűkölködtek. A számítások azt mutatják, hogy az

elfogyasztott húsmennyiség döntő többsége – akár 90%-a – marhahús volt. Egyrészt ebből az állatfajból származik a legtöbb csont, de ez a hatalmas testű állat önmagában is bőséges élelemforrás: egy szarvasmarha hústömege felér 4-5 sertés vagy 7 juh-kecske hústömegével.

Birkákat ábrázoló kis agyagszobrok

A csontleletek az állatfajok másodlagos, tehát az élelemforrásként való hasznosításon túli tartásáról is árulkodnak. Ha egy állatot elsősorban húsa miatt tartják, akkor a példányokat fiatal korban vágják le – ha más miatt is értékes számukra, a példányok megérik az öregkort is. Nyilvánvaló a szarvasmarha, a juh és a kecske tejének, vagy a juh gyapjának hasznosítása. Ezt támasztja alá, hogy ezeket a fajokat szinte fele-fele arányban vágták fiatalon és idős korban is. Még ennél is pregnánsabb a lócsontok vizsgálatának eredménye, a lovakat (és a kutyákat) túlnyomó többségében felnőtt korban fogyasztották, addig igavonó erejüket hasznosították. Ennek fordítottja a sertés szerepe, melynek a húsfogyasztáson túl más

hasznosítása nincs, ezért a sertések többségét fiatal korban vágják le. (Egyébként minden házasított állatfajból kimutatható időskori példány, hiszen szaporítani csak a felnőtt állatokat lehet.)

Az állatcsont-leletek vizsgálata még arra is fényt derített, hogy a domesztikált (házasított) fajokat időről-időre vadon élő példányokkal „frissítették”. Egyrészt így biztosították a folyamatos utánpótlást, de a hús minőségét is javították ezzel, mint ahogy ma is ezt teszi az erdő mellett élő állattartó, aki pl. házi sertéseit vaddisznóval keresztezi. Egyrészt jobb ízű lesz a húruk, de a betegségekkel szemben is ellenállóbbá válnak. A domesztikáció előrehaladottsága az állat csontozatán is nyomot hagy, így deríthető ki, hogy az adott példány vad, frissen befogott vagy épp generációk óta házasított.

A tellekről szóló bevezetőben hosszan beszéltünk arról, hogy a tellek lakói intenzív földművelést folytattak – de végül is, milyen növényeket termesztettek?

Erre a kérdésre nem egyszerű válaszolni, mivel a növénymaradványok – lévén szervesanyagból – gyorsan lebomlanak és megsemmisülnek, szerencsés véletlenek összejátszására van szükség, hogy nyomaikat megtalálják egy ásatáson. Ilyen véletlen, ha a növényi részek (leggyakrabban a legellenállóbb magok) megégnek, elszenesednek, mert így már hosszán megőrződhetnek a földben is. Megmaradhatnak a magok rendkívül száraz, sivatagi klímán vagy épp vízzel borított területen is – mocsárban –, de nálunk legnagyobb esély az égett maradványra van.

Hazánkban is évtizedek óta zajlik a magleletek gyűjtése és meghatározása (valamint egyéb vizsgálatok is, erről is fogunk szólni), így lassan körvonalazódik a bronzkori telepek földművelése. Pontosan tudjuk, hogy a leggyakoribb gabonafélék a búzafélék családjából kerültek ki, elsősorban alakor és tönke búzát termesztettek. (Az előbbit nevezik egysoros búzának is, az utóbbit pedig kétsorosnak, de nem keverendő össze a tönkölybúzával, ami egy megint más búzaféle növény. A tönke latin neve *Triticum dicocum*, a tönkölyé *Triticum Spelta*, az alakoré pedig *Triticum monococum*.) Ezek mellett a pelyvás búzafélék mellett kisebb mértékben, de vetették még a pelyva nélküli, csupasz vetési búzát is. A búza mellett másik fontos kenyérgabona az árpa volt, ennek több fajtáját is termesztették. Hasonlóan fontos szerepet játszott a köles, melynek lisztje nem alkalmas ugyan kenyérsütésre, de lisztjéből, darájából fontos tápértékű kását készíthettek. A bronzkor folyamán jelent meg a rozs termesztése is. A zab csak később került be a termesztett növények sorába, a bronzkorból eddig csak gyomnövényként (hélazab) mutatták ki. A magleletek zömét ezek a gabonafélék teszik ki, ami egyben azt is mutatja, hogy ezek töltötték be a legfontosabb szerepet a táplálkozásban. Bármilyen gabonából lehet kását főzni, a megfelelő lisztet adó fajtából pedig lapos (keletlen) kenyeret sütni. De kelt kenyérré is ismerünk adatot, Túrkevéről került elő olyan égett maradvány, amelynek lyukacsos szerkezete kelesztett kenyérré enged következtetni. A kásafélék bizonyosan fontos szerepet töltöttek be a táplálkozásban, gyakori a szenült kásamaradvány, sokszor húsfélékkel, hallal, zöldségekkel együtt főzött egytálétel készítésre is van adatunk. De a tört gabonát – főként az árpát, de épp magát a kenyeret is – meg is lehetett

Gabona őrlése őrlőkövön – Máthé Márta kísérlete a jászdozsai ásatáson

erjeszteni és abból sörszerű italt lehetett készíteni. Hazánkban eddig még nem került elő sörre utaló nyom, de nincs kétségünk afelől, hogy ha el lehetett készíteni, azt meg is tették eleink.

Svájci őskori cölöpépítmény-telepeken, ahol a vízzel borított lelőhelyeken a szervesanyag-maradványok szerencsésebben megőrződtek, vizsgálták az edények belsejében lerakódott ételnyomokat. Szinte minden esetben kimutatták egyféle rántott leves nyomát, amiből arra következtettek, hogy a mázatlan, porózus agyagedényeket az első használat során ezzel a lisztes levessel főzték ki, ami eltömítette a pórusokat és a továbbiakban megakadályozta az edény szivárgását!

A magleletek tükrében a gabona alapú kásák mellett leggyakoribb táplálék a hüvelyesekből főzött főzelék lehetett. Lencsét (kismagvú lencsét), borsót, babot (lóbabot) egyaránt természetek a bronzkori telepeken, erre több helyről is van adatunk. Különleges a cicorlencse és a szegletes lednek előfordulása, mivel nyersen mindkettő mérgező, de főzéssel értékes alapanyaggá válik. A bronzkori folyamán mindkettő gyakori magleletnek számít, általánosan természetelt és fogyasztott növények voltak.

Lepárló berendezés és belseje

Jászdózsáról több települési szintből is került elő alakor, tönke és vetési búza, valamint árpa is. Érdekesség a libatop nevű – ma gyomnövénynek tűnő – növény előfordulása a 11. rétegben. A libatop mára elfelejtett jó hatása, hogy hajtása tavasszal kiváló vitaminforrás és magja lisztpótló, az Árpád-kori szegény lakosság gyakran folyamodott készítéséhez. A jászdózsai bronzkoriak ugyan bővében voltak a gabonaféléknek, de egy kis változatosságra, kiegészítésre nekik is szükségük volt.

Mint ahogy előszeretettel gyűjtötték az erdei bogyókat, vadgyümölcsöket is, ezt a szeder- és bodzamazagok bizonyítják a 6. szintről. Más bronzkori telepekről is bővében vagyunk a bogyóknak, vadszőlő, kökény, som, vadalma, vadvadkörte egyaránt felkerült az étlapra. A friss fogyasztás mellett tartósíthatták is szárítással, aszalással, akár mézzel ízesített lekvár főzésével is. De épp Jászdózsáról ismerünk egy különös szerkezetű agyagtárgyat, amely rácsos katlantűzhelyre emlékeztet, de kifolyó csöve is van. Valamiféle lepárló berendezés

lehetett – könnyen meglehet, hogy a gyümölcsökből párlatot, pálinkát főztek a leleményes bronzkoriak. A tárgy pontos használatát ma már lehetetlen rekonstruálni, mivel belső szerkezete csak töredékes maradt meg.

A haszonnövények közül a bronzkorból ismerjük először a lent, amelynek szára fonalkészítésre volt alkalmas, de magjából olajat is lehet préselni. Túrkevéen pedig egy különlegesség, az olajözön (pórsáfrány) magja került elő, nagy mennyiségben. Ez a növény emberi fogyasztásra ugyan nem alkalmas, de ma is kozmetikai szerek, krémek készítésének alapanyaga – a bronzkorban sem lehetett ez másképp.

A kultúrnövények magjai közé gyakran keveredtek gyommagok is – ezek vizsgálatából tudjuk, hogy a tavaszi és őszi vetésű gabonát egyaránt vetették, de még arról is árulkodnak, hogy a búzaféléket úgy aratták, hogy a szarát középtájon vágták el a sarlóval és nem közvetlenül a kalász alatt, ahogy azt sokan rekonstruálják. Ezt nem is tudták volna megtenni, mivel a tönke szárhossza egyenetlen, a kalászkok nem egyforma magasságban vannak. (Az egész őskor időszakában kizárólag sarlóval arattak, többféle csontból, kőből, fémből készült sarlót ismerünk, a kasza a középkor találmánya. Sarlóval aratni hosszadalmas ugyan, de sokkal kisebb a szemveszteség.)

A bronzkori állat- és növényvilág körében folytatott kalandozásunkat egy igazi különlegességgel zárjuk. Balatonmagyaród–Hídvépusztán, a késő bronzkori telep egyik gödréből egy megszenesedett töredék került elő, melynek részletes aminosav és zsírsav vizsgálatát is el tudták végezni. Így derült ki, hogy ez a lelet nem más volt, mint nullás liszt finomságúra őrölt búza- és kölesliszt keverékéből, sertézsír és madártojás hozzáadásával készült, erdei szamóccával töltött piskóta! Ős-ős-nagyanyáink ugyanúgy illatos házi süteménnyel várták unokáikat, mint gyermekkorunkban bennünket.

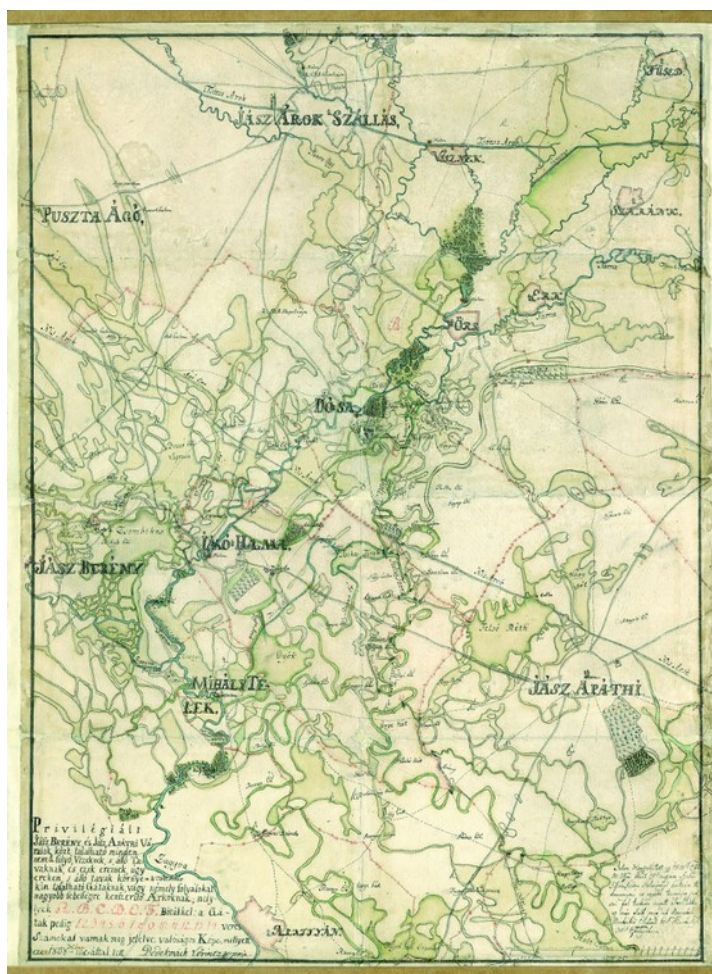
JÁSZDÓZSA-KÁPOLNAHALOM KUTATÁSTÖRTÉNETE

KORAI ADATOK – BEDEKOVICH LŐRINC ÉS PESTY FRIGYES

A környező tájból élesen kiváló, feltűnő terepalakulat már igen korán, a 19. század elején magára vonta a figyelmet. A lelőhelyet elsőként Bedekovich Lőrinc térképész rögzíti egy 1802-ben készült, kéziratos, színes térképen, Boldogasszony halma néven. A halom nevét a rajta állt, Sarlós Boldogasszonynak szentelt kápolnától kapta, amelyet a II. világháború végén felrobbantottak. A kegyhely emlékét ma már csak a Kápolnahalom elnevezés őrzi.

Az 1860-as évek elején, a kiváló történész és akadémikus, Pesty Frigyes, különleges munkába kezdett. Kérdőívet készített, melyet az összes magyar település jegyzőjének elküldött és ebben a kérdőívben felkérte a válaszadókat, hogy gyűjtsék össze településük földrajzi neveit és az azokhoz fűződő magyarázatokat, történeteket, mondákat. Ez a hatalmas adatbázis máig tanulságos olvasmánya a néprajzosoknak, helytörténészeknek, de a régészeknek is.

Jászdózsáról 1864-ben Szele Flór főjegyző majd 1865-ben Sedon Pál jegyző is kitöltik a kérdőívet, ahol Boldogasszony halmaként említik a Kápolnahalmot. Így magyarázzák a halom eredetét: „A szomorú tatárjárás alatt felmerülhetett mészárlásokban elesett borzasztó mennyiségű ember hullákból alkotottnak gondolható. ... Az egész halom mészkövegület és rohadozott csont vegyülettel fordul fel.” Említik, hogy 1856-ban, a tagosítás során körülárkolták a halmot, mely során buzogány, sarkantyúk kerültek elő. Leírják, hogy a halom tetején kápolna áll, melynek bejárati kőpárkányán Szele szerint 1525-ös, Sedon szerint 1528-as dátum olvasható.

Bedekovich Lőrinc térképe

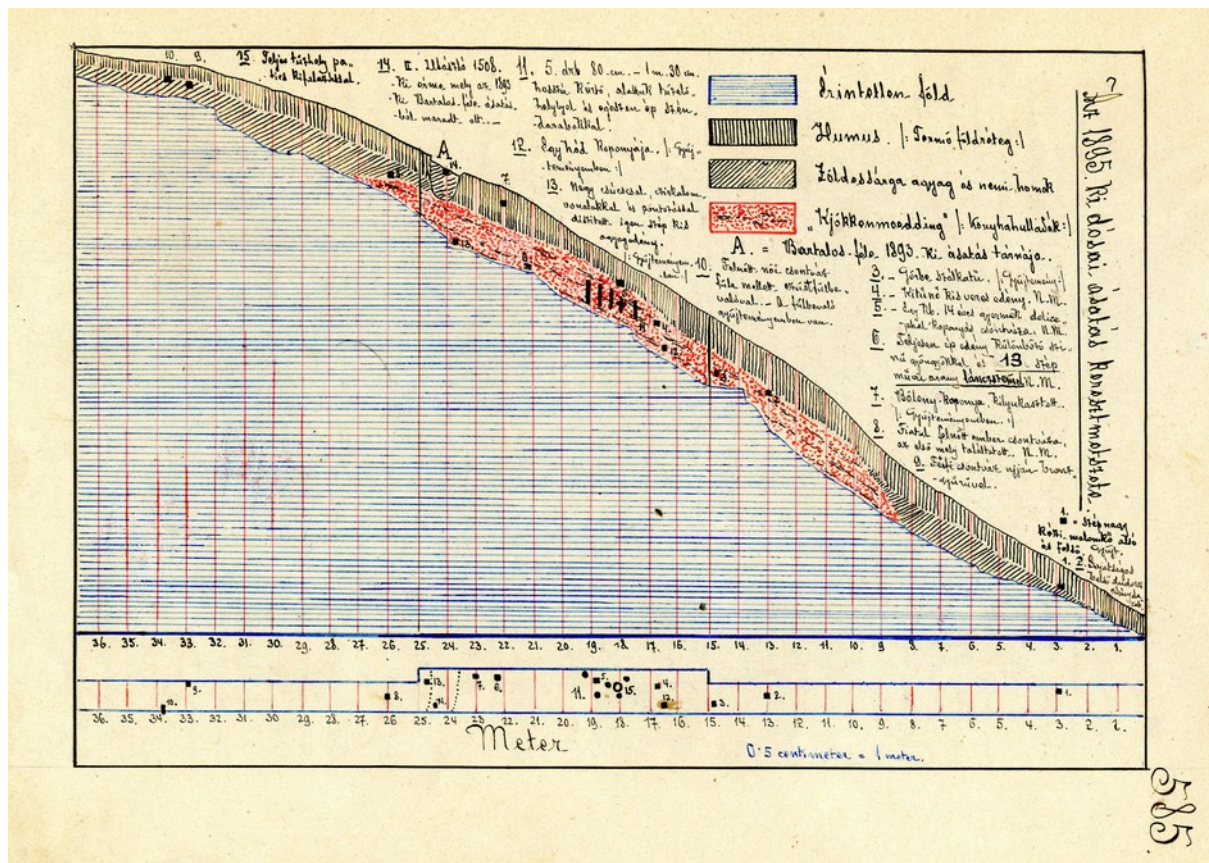
A modern kutatás adott választ e korai, naiv értelmezésre, amikor kiderült, hogy a halmon – nem egészen ott, ahol a felrobbantott kápolna magasodott, hanem annak helyszínétől délebbre – egy több periódusú gótikus kápolna is állt, mely körül több száz síros középkori temető részletei is előkerültek az ásatások során. A többszörösen egymásra temetett középkori sírok, vagy épp az osszáriumba összegyűjtött emberi maradványok a legkisebb földmunka, földművelés során a felszínre kerültek, ez keltette azt a képzetet, hogy a halom emberi csontokból állt össze.

HILD VIKTOR ÉS BARTALOS GYULA ÁSATÁSA 1893-BAN ÉS 1895-BEN

A 19. század végi, hazánkban is fellendülő, nagy lelkesedéssel végzett régészeti kutatások bizonyították be a halom őskori eredetét. 1893-ban Bartalos Gyula, egri kanonok és történész és Hild Viktor újságíró-műgyűjtő, amatőr régész ásatást kezdtek a Kápolnahalmon. Kettejük közül Bartalosnak volt régészeti képzettsége, Rómában, a San Apollinare Főiskolán klasszikus régészetet is tanult. Hild Viktor viszont hatalmas gyakorlati tapasztalattal rendelkezett, évtizedeken át járta a határt, gyűjtötte a régészeti leleteket, végzett kisebb-nagyobb feltárást, eredményeit pedig egy gyönyörűen illusztrált, kéziratos naplóban rögzítette. Az ő munkássága teremtette meg a szolnoki múzeum alapjait, naplója ma is a gyűjtemény féltve őrzött kincse.

A rövid ideig tartó, kutatóárokokkal végzett munkájuk bőséges eredményt hozott. Hild Viktor részletesen leírja Bartalos véleményét a halomról, mely szerinte ún. gyűrűvár – azaz erődített telep –, melyet kettős „gyűrűzet” (azaz védmű-rendszer) erődít. Felmérésük alapján a külső erődítés É-D irányban 300 lépés, K-Ny irányban 280 lépés széles, a belső gyűrűzés É-D irányban 120 lépés, K-Ny irányban 80 lépés. (Azaz a külső telep területe kb. 240 m x 220 m, a váré 100 m x 60 m.) Bartalos szerint három oldalon víz vehette körül, ezért vízi várnak

tartja. A „győrvár” körül is szedhetőek cserepek, azaz megtalálták a külső telep nyomát is. A halom északi oldalán nyitottak egy árkot, amelyben 3 m mélyre hatoltak le, 1 m szélességben. Összesen 8 „fekveteget” (mai szóhasználat szerint réteget) tártak fel. A 3. „fekvetegetben” paticsfal és putrilakás nyomait észlelték. Ezután Hild részletesen ismerteti az összegyűjtött tárgyakat, melyek többsége agyagedények és azok töredéke, de agancs- és csonteszközöket és egy bronzvésőt is találtak.

Hild Viktor rajza a szelvényről

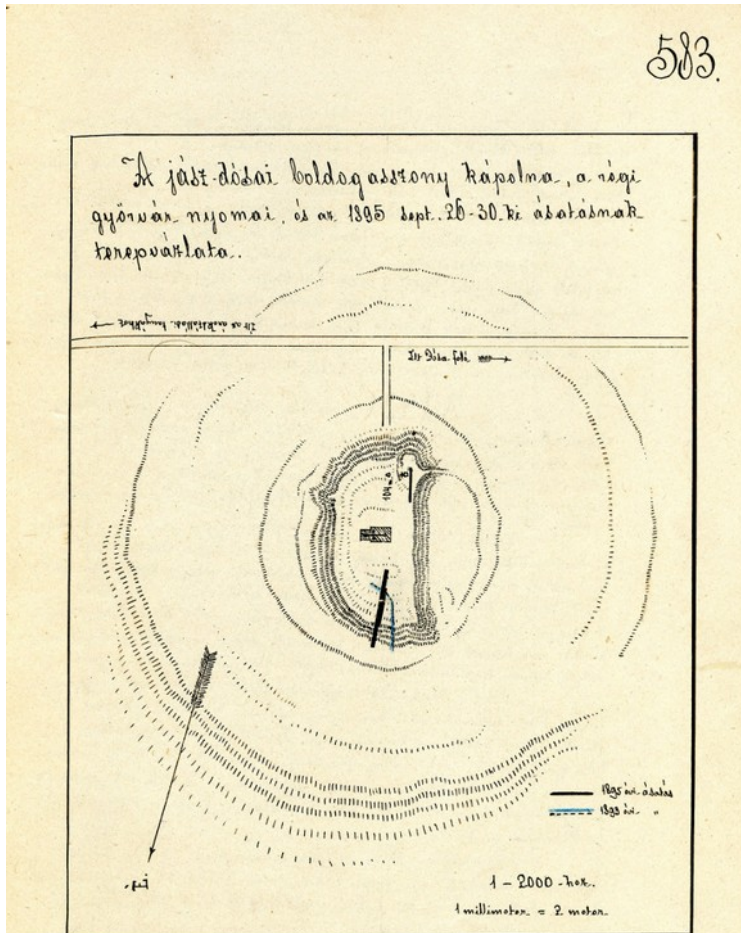
A sikeren felbuzdulva 1895-ben egy újabb, már jól megtervezett kutatásba fogtak, mely során újabb nemzeti múzeumi régész szakember, Seemayer Vilibald csatlakozott hozzájuk. Ezúttal a halom északnyugati oldalán nyitottak egy 1,5 méter széles, 30 méter hosszú árkot.

Ebben az évben Hild pontosan leírja és fel is térképezi a halmot és a körülötte lévő erődítést, de az akkor még álló kápolnát is. Idézzük Hild szavait.

„A dósai „Sarlós Boldogasszony”-ról nevezett kápolna a halom fennsíkján áll, szorosan megfelelve a világtájaknak. Főoltára keletnek néz, egyetlen bejáró ajtója pedig nyugatnak. A fennsík ellipszis alakú, melynek ezen alakzattól csakis a nyugati oldala tér el, mely inkább egyenes vonalat képez. E síknak kellő közepén áll a 15 méter hosszú kápolna, mely egy 9 méter hosszú hajóra és 6 méter hosszú szentélyre oszlik.”

„A kápolna előtt a fennsík még 9 méter széles, megette ugyanannyi. Így tehát a kápolna hosszvonalában egész szélessége 33 méter, mi az ellipszis rövidebb tengelye. A leghosszabb vonal a nyugati egyenes, mely 62 méter hosszú, ebből a kápolna bejáró ajtajának közepétől számítva 31,5 méter esik az északi, 30,5 méter a déli oldalra.

583.

Hild Viktor felmérése a halomról

A délnyugati sarkon egy kisebb halmocska emelkedik, melyen egy, a század közepe táján készített nagy kökereszt áll. Nem messze tőle, a déli oldalon egy háromszögelési pont van, mely a katonai speciáltérképen 104 méter tengerszint feletti magassággal van megjelölve.

A halom tetejéről ha az ember széjjeltekint, és figyelmesen vizsgálja a környező talajt, csakhamar rájön, hogy egy régi „győrvár” közepén áll. A halom két sánccal van övezve, mely bár nagyon elszántatott, még mindig kivehető. A belső gyűrű átlag 50, a külső átlag 90 méternyi sugárral veszi körül. Egy láncszem ez az e vidéken keresztülvonuló csörszárak rendszerében. Az újabb szabályozások előtt a helyet tavasszal víz vette körül, mert idáig érték a Tarna, a Miske, Nyavóka, a Szarvág és az Ágó kiöntései.”⁶

Hild részletesen megemlékezik a feltárás eredményeiről is. A humuszréteg – melyet 50-80 cm vastagságúnak ír – elhordása után találták meg az első őskori rétegeket. Ez az adat egyébként pontosan megfelel az 1966-1975-ös ásatáson megfigyeltnek, mint ahogy Hild leírásai is jól értelmezhetőek a későbbi feltárás eredményeinek tükrében. Hild korabeli kifejezéssel konyhahulladék-réteggént írja le az erősen átégett omladékot, melyből edények, csontok kerültek elő. Az égési szinteket tüzelési helyekként értelmezi, melyekből három is volt egymás felett – azaz települési rétegeket, padlókat és omladékszinteket figyeltek meg. 2,4 méter mélyre is lehetnek a halom belsejébe, de „fenekét” nem találták – nem is, mivel a rétegsor valójában 540 cm-es.

2 m 11 cm mélységben rábukkantak egy egyszerű kis bögrére, melyben aranykincset találtak: 13 darab arany hajkarikát Hild: „(Az edényben) 23 db különböző színű üvegpaszta gyöngyöt, tizenhárom egymásba kapcsolt arany karikapénzt találtunk, melyeket azonban nem rajzolhattam le, miután Seemayer nem engedte kivenni, a felbontást a Nemzeti Múzeum szakértőinek tartva fenn, hová az edény tartalmával együtt felküldetett.”⁷ Hild végül 1898-ban nézhette meg a hajkarikákat, melyek összsúlya 36,25 gramm volt. Hampel József jóvoltából ekkor szerencsére le is rajzolhatta – szerencsére, mert az aranyelet nyomtalanul elkallódott!

(Hild szavaiból kiviláglik, hogy az ásatás vezetői csak nehezen értettek szót. Hild különösen Seemayer okvetetlenkedését tűrte nehezen. Míg Bartalus véleményét szó szerint átveszi, Seemayerről többször is lekicsinylően nyilatkozik. Hild Viktor nem volt egy könnyű természetű ember – ezt publicisztikai is megőrizték az utókornak – de hogy a legjobb szándék hajtotta és ismeretei rendkívül alaposak voltak, senki sem vonhatta kétségbe.)

⁶ Stanczik Ilona: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok, 1975, 50.

⁷ Stanczik Ilona: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok, 1975, 51.

Ez az ásatási szezon is bővelkedett ép és töredékes agyagedényekben, köeszközökben, agancsból és állatcsontból csiszolt tárgyakban, nagyméretű, díszített paticsdarabokban, melyek európai párhuzamait Hild gondosan fel is gyűjtötte a kor szakirodalmából. De megemlékezett a nagymennyiségű kagylóról, halcsontokról és többféle állat csontleletéről is.

Hild Viktor rajzos jegyzetei a leletekről

1975-ben, Stanczik Ilona feldolgozta Hild kéziratos naplóját, eredményeit nemcsak közzétette, de értelmezte is. Megállapította, hogy Hild precizitása megelőzte kora régészeit is, naplójában részletesen beszámol az ásatás menetéről. Korának megfelelő színvonalon álló metszet- és felszínrajzokat készített, amelyeken az általa fontosabbnak tartott leletek helyét is bejelölte. A díszesebb darabokról részletes tusrajzot készített. A települést és a leleteket a neolitikori többrétegű telepekhez hasonlónak tartja – mivel ez az összehasonlítás állt rendelkezésére –, a leletanyagot csoportokra osztva, stíluskritikai alapon osztályozta.

Az ásatások anyaga részben Egerbe, a Líceum gyűjteményébe, részben Hild gyűjteményébe került. A Nemzeti Múzeum számára is összeállítottak egy kollekción, amely a kincslelet is tartalmazta. Sajnos, a leletanyag egy része az idők során elkallódott, köztük a kincs is. A megmaradt feljegyzések és rajzok alapján azonban ma már világos, hogy egy sokrétegű, a bronzkor csaknem fél évezredes történetét átfogó lelőhelyre találtak.

GALLUS SÁNDOR ÁSATÁSA 1943-BAN

A biztató kezdet után a lelőhely hosszú időre feledésbe merült, mígnem 1943-ban, a Nemzeti Múzeum Gallus Sándor szakavatott vezetésével ásatást kezdeményezett. Gallus Sándor ekkor a Nemzeti Múzeum régészeti tárának vezetője volt, őskorral, azon belül is a késő bronzkori Hallstatt-korral foglalkozott. 1944-ben emigrált az országból, előbb Ausztriában élt, majd Ausztráliába költözött – így magyarországi munkássága befejezetlen torzó maradt.

Gallus figyelmét két jászberényi helytörténész, Komáromy József és Prückler (Porteleki) József hívta fel a Kápolnahalomra, Prückler József még az ásatás anyagi finanszírozását is vállalta. Gallus célja első sorban a honfoglalás és Árpád-kori sírok feltárása volt, munkája során azonban bronzkori leletek és település-jelenségek is előkerültek. Gallus a halom északkeleti peremén, az akkor még álló kápolna bejáratánál és annak északi oldalánál nyitott próbaárkokat. A kibontott felszín mérete nem volt elegendő ahhoz, hogy az őskori házakról vagy a település struktúrájáról átfogó képet kapjon. A középkori sírok elbontása után egy általa késő bronzkorinak meghatározott, gazdag leletanyagot rejtő őskori házrészletet sikerült kibontania. Az omladék között díszített falrészletek, oromdíszek kerültek elő, megfigyelte a gondosan lesározott agyagpadlóra hullott szerkezeti elemeket, a ház falát és tetőszerkezetét

tartó oszlop- és karóhelyeket, valamint spirálmotívummal díszített edényeket, töredékeket gyűjtött a padlóról és az omladékból.

A háborús front közeledte miatt azonban két méter mélységnél abba kellett hagynia az ásatást. A leletanyag felszedése után a padlót sértetlenül hagyva betemette a szelvényt. Stanczik Ilona a tíz évig tartó feltárás során hitelesítette Gallus ásatását: sikerült megtalálnia az eredeti szelvényt és kibontani az 1943-ban félbehagyott épületet. Így derült ki, hogy a Gallus által felmenő (azaz eredeti állapotában álló) falként meghatározott omladékdarabok nem falmaradványok voltak, hanem az igen sűrűn sorakozó sírok között megmaradt, felsőbb rétegekből származó padlóroncsok.

Bronzkori településrészlet makettje

Gallus említi publikációjában, hogy a fal mentén két kutya csontvázát figyelték meg. Ennek az információnak Vörös István, a Nemzeti Múzeum archeozoológusa járt utána 1996-ban. Szerencsésen megtalálta az eredeti csomagolásban, „kutya a ház falából” felirattal eltett állatcsontokat. Így sikerült megállapítania, hogy a kutyaváz egy kistestű tőzespicc típusú egyedtől származnak. A vizsgálat azt is kimutatta, hogy nem az egész állatot, hanem csak a koponyát és néhány vázcsontot helyezték el a bronzkoriak a ház fala alá, hasonlóan egy Tószegen tett megfigyeléshez, ahol szintén csak egy kutyakoponya volt a fal alapozásába beépítve. Ezek a részletek egyértelműen áldozat bemutatására utalna, valószínűleg a ház építésének megkezdése során falazták be a véres áldozatként bemutatott kutyamaradványokat. A kutya áldozatként való értékelését erősítik azok a megfigyelések is, hogy a bronzkori emberek gyakran készítettek kutya szemfögből átfúrással amulettet.

STANCIK ILONA ÉS BÓNA ISTVÁN ÁSATÁS 1966 ÉS 1975 KÖZÖTT

Tervszerű, rendszeres ásatásra a jászdózsai telepen 1966-tól került sor. Stanczik Ilona, a szolnoki Damjanich János Múzeum régésze – ekkor még egyetemi hallgatóként – szakdolgozatát Jászberény környékének terepbejárásából, őskori lelőhelyeiből írta. E munkája során figyelt fel azokra az adatokra, melyek a Kápolnahalomról származtak. A telep ideális helyszínként mutatkozott egy hosszabb projekt beindításához: felszíne érintetlennek tűnt, jól megközelíthető helyen feküdt. Ekkor még állt a domb délkeleti lábánál a tanyasi iskola épülete, melyet a 90-es években bontottak le, de több tanya is volt a halom körül, egyik közvetlenül a halom délnyugati szélén. A II. világháborúban felrobbantott kápolnának már romjai sem mutatkoztak, emlékét egy harangláb őrizte a halom platóján, mellette a ma is meglévő, 1874-ben állított, Varga-féle kőkereszttel.

Stanczik Ilona – elmondása szerint – azonnal beleszeretett a gyönyörű formájú, látványosan magasodó tellbe, ahonnan izgalmas leletanyag került a különféle múzeumok gyűjteményébe. A 60-as évek vége a legjobb pillanat volt egy nagy volumenű ásatás elkezdésére, mivel épp ekkortájt zajlott a Tudományos Akadémia támogatását is élvező ún. tell-program, mely az újkőkori és bronzkori réteges telepek kutatását tűzte ki célul.

A szolnoki múzeum szerencséjére a jászberényi Lehel Hűtőgépgyár vezérigazgatója, Gorjanc Ignác anyagi támogatását is élvezte a jászdózsai feltárás, olyannyira, hogy a 70-es években a Hűtőgépgyár megvásárolta és a múzeumnak ajándékozta a tanyasi iskola épületét, állandó bázist biztosítva a nyári munkálatokhoz.

Az anyagi források után az ásatás szakember-gárdáját is össze kellett állítani. Stanczik Ilona meggyőzte Bóna Istvánt, az ELTE egyetemi tanárát, később tanszékvezetőjét és akadémikust, a magyar bronzkorkutatás meghatározó jelentőségű kutatóját, a 20. század talán legkiemelkedőbb magyar régészét, hogy vegyen részt a feltárásban. Bóna István örömmel csatlakozott a munkához, és a 10 év folyamán végig társ-ásatóként, konzultánsként részt is vett azokon. Az egyetem tanásatása lett a kápolnahalmi feltárás, ennek köszönhetően a 60-70-es évek szinte minden őskoros régészhallgatója, fiatal kutatója megfordult ott, hogy elsajátítsa a tell-ásatás gyakorlatát.

Itt kell megemlékeznünk Stanczik Ilona meghatározó személyéről. Stanczik Ilona a tell-ásatás összetett és bonyolult feladatának egyik legkiválóbb művelője volt hazánkban, épp a Jászdózsán eltöltött gyakorlat folytán. Bóna professzorral – és a résztvevő kollégákkal egyetemistákkal – közösen kidolgozták a legcélravezetőbb metódust, amely során kézi bontással elválasztották egymástól a tell-telep rétegeit, aprólékos munkával kibontották előbb a házak omladékát, majd padlószintjét, az összes észlelhető jelenséggel. Eddig is régészek tucatjainak fordult meg a fejében, hogy a vízszintes rétegek követésével – és nem

Bóna István 1969-ben, a tamási ásatáson

ásónyomonkénti „elásással”, a rétegek átvágásával – kellene kihámozni az eredeti emlékeket, többen meg is próbálták ezt a technikát, de tökélyre és máig elfogadott metódusra Jászdózsán sikerült fejleszteni a tell-feltárást. És ami hasonlóan jelentős újítás volt: Stanczik Ilona kidolgozta a precíz dokumentálás rendszerét is, minden kibontott szintről méretarányos, ceruzával színezett felszínrajzot készített, hogy a legapróbb részletek is megőrződjen. Stanczik példamutató dokumentációját bárki értelmezni tudja és az is részletes, hiteles képet kaphat a megfigyelt jelenségekről, aki maga nem járt az ásatáson.

Az ásatás során mindent, még a legapróbb leletet is megőrizték és adatolták, a kerámiatárgyaktól elkezdve az állatcsont-maradványokig, csigát, kagylót, nagyobb méretű omladékdarabokat, növényi és földmintákat, egyszerű patakkavicsot és megmunkált eszközöket egyaránt. (Ez az alaposág már követelmény volt a 60-as években, mégsem tartotta mindenki fontosnak.)

A precizitás és a körültekintés a legfontosabb szempont egy tell feltárása során, mivel a mélyben meghúzódó rétegeket csupán a rajtuk lévő szintek elbontása, megsemmisítése során lehet elérni. Amit a régész nem figyel meg, nem rögzít, nem értelmez a munka folyamán, az örökre elvesz a tudomány számára! Ebben a következetes alaposágban teremtett iskolát a jászdózsai ásatás, ennek példamutató iskolateremtője volt Stanczik Ilona. Aki nála tanult, aki látta őt munka közben, tudományos alázatot, a tények tiszteletét, kitartást, szorgalmat, feltétlen odaadást is tanult.

Stanczik Ilona a 60-as években

Ásatási jelenet: középen Stanczik Ilona, jobbról Bóna István, balról Csányi Marietta (régész), előtérben Tóth József (restaurátor)

1966-ban tehát Bóna István, azt követően, 1967-1975 között Stanczik Ilona volt az ásatás felelős vezetője.

Az első 4 × 4 méteres szondát a halom északnyugati peremén nyitották, majd ezt a kezdeti szelvényt évről-évre bővítették kapcsolódó szelvényekkel. A halomnak ezen a felén 170 m²-nyi, összefüggő területet tártak fel. 1970 és 1975 között két hosszanti kutatóárokkal átvágták a halom erődítésrendszerét, az északi és a keleti oldalon is. 1968-ban hitelesítették, majd 1975-ben kibővítették a halom északkeleti peremén elhelyezkedő, Gallus Sándor által megkezdett ásatási szelvényt. 1968-tól kezdődően feltártak a halmon három templomalapot – két románkorit és egy gótikus templom megmaradt alapfalait – és a templomokhoz tartozó temetők 270 sírját.

A külső telepen, a bronzkori falu területén is végeztek próbaásatásokat, a halomtól északra és délre, ahol 160 cm települési rétegre találtak a Hatvan-kultúra időszakából. 1970-től folyamatosan keresték a bronzkori telephez tartozó temetők helyét, igen kevés sikerrel. A csaknem 2.000 m²-nyi

felületen, amelyet a halom környékén különböző helyeken nyitottak, az őskori és szarmata időszakba sorolható telepjelenségeken és szarmata sírokon kívül mindössze egyetlen bronzkori, a Füzesabony-időszakra keltezhető zsugorított csontvázás sír került elő.

Röviden összefoglalva 10 ásatási évad eredményét, az alábbi tények derültek ki a Kápolnahalom múltjáról.

Az egymáson sorakozó települési rétegek vastagsága 540 cm volt, mely összesen 16, egymástól jól elválasztható lakószintet tartalmazott.

Lakószintnek nevezzük a padlóréteg – omladék – feltöltési/planírozási rétegek együttesét. Egy-egy lakószinten belül, egymás mellett több házalap vagy házalap-részlet is megfigyelhető volt, melyek legjobb tudomásunk szerint egykorúak voltak, eredetileg is egyidőben álltak. Egy-egy lakószint gyakran több periódusra is elválasztható, ugyanis a házak falát és padlóját folytonosan javíthatni, újítani kellett – ahogyan egy 100 évvel ezelőtti parasztházban is minden nagytakarítás esetén újrasározták az agyagpadlót – de ezek az ún. belső megújítások egyazon épületen belül zajlottak. Ha nagyon leegyszerűsítjük, azt mondhatjuk, hogy Jászdózsa-Kápolnahalom belsejében, egymásra rétegződve 16 falu házai található.

Kápolnahalom első betelepülése a korai bronzkor utolsó harmadában (Kr.e. 2.000 táján) történt, ekkor a hatvani kultúra népe építette fel első házait és még ebben az időszokban elkészítették a telep erősítését is. Ebbe a korai időszakba tartozott a telepnek a 16. és 11. rétegek közé eső hat lakószintje, összesen mintegy 3 méter vastagságban. (Az ásatás során az egyes rétegek számozása – értelemszerűen, a felülről történő bontásnak megfelelően – felülről kezdődik. Ezeket a számokat az ásatás befejezése után, amikor már világossá vált a telep szerkezete, sem lehet átszámolni, mert ez iszonyú keveredést eredményezne.)

A telep életének következő periódusába a 10. és 6. rétegek közé eső öt lakószintje tartozott, mintegy 120 cm vastagságban. A hatvani alaplakosság élete gyökeresen megváltozott, jól érzékelhetően a középső bronzkor folyamán megjelenő füzesabonyi kultúra hatására. A népesség létezésé nem szűnt meg, de már nem beszélhetünk valódi hatvani kultúráról, hanem annak a füzesabonyi kultúra hatására erősen átalakult, késői stílusáról.

Az 5. és 1. padlószintek közötti öt lakószint – melyek kb. 120 cm vastagságban sorakoztak – a középső bronzkor utolsó periódusára, az ún. koszideri időszakra keltezhetőek. A leletanyagban még mindig kimutatható a hatvani alaplakosság megléte, de ez már egy teljesen új korszak és stílus.

Egyszerű főzőedény – fazék

A koszideri időszak végén, azaz a középső bronzkor végén (Kr. e. 1.400 táján) a telepet lakói végleg elhagyják és az őskor folyamán többé már nem is települt be.

Ezek voltak a szikár tudományos tények. Most nézzük meg közelebbről, hogy valójában kik is laktak a Kápolnahalmon, milyen változások azok, melyek a népesség átalakulására utalnak, milyen ásatási eredményekből váltak levonhatóvá az itt összefoglalt megállapítások.

JÁSZDÓZSA-KÁPOLNAHALOM A BRONZKORBAN

A KÁPOLNAHALOM ELSŐ LAKÓI, A HATVANI KULTÚRA

A kápolnahalmi bronzkori település ásatási eredményeinek összefoglalása után nézzük meg részletesen is, hogy végül is, kik voltak azok, akik itt éltek. Ehhez a telepen feltárt leletanyag vizsgálata nyújt támpontot – a feltárt kerámiatöredékek, használati tárgyak vallanak egykori készítőikről. Ezek alapján tudjuk, hogy kik voltak az első megtelepülők, kik és milyen hatást gyakoroltak az itt élőkre, néha még abba is bepillantást nyerünk, hogy hogyan teltek hétköznapjaik és ünnepeik.

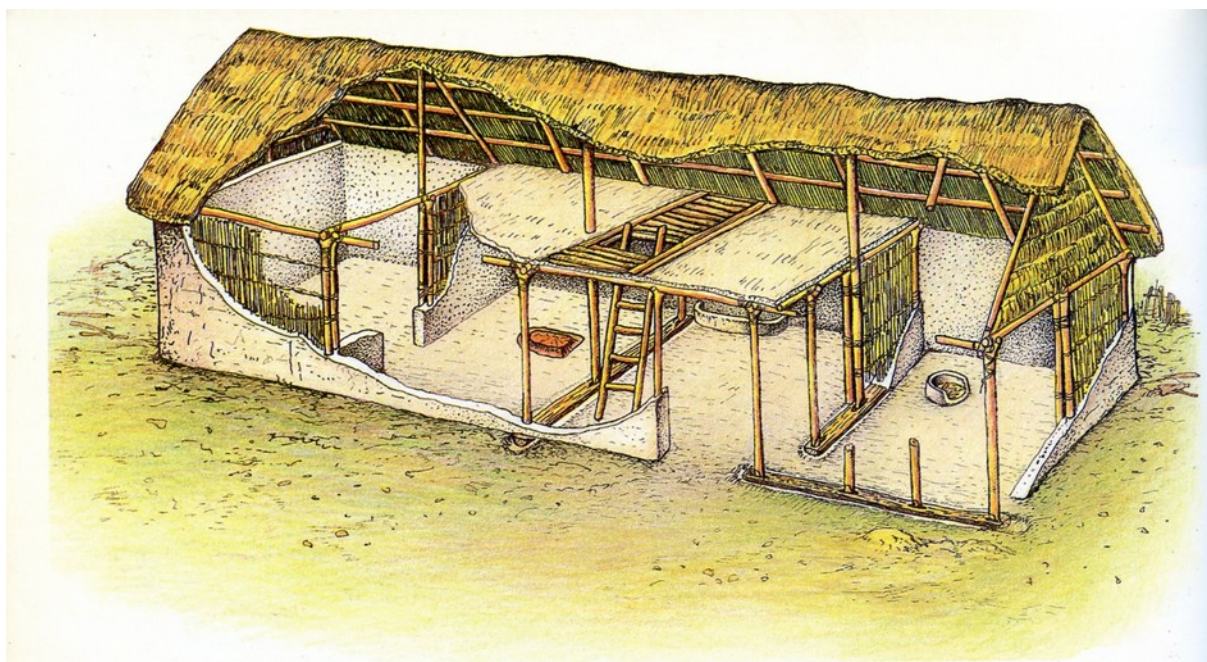
A tell modellje a jászberényi Jász Múzeum kiállításában

A magyarországi őskor évezredei anélkül múltak el, hogy a Kárpát-medencében megtelepült népek bármelyike is ismerte volna az írás tudományát – nincsenek írott forrásaink, nincsenek feljegyzéseink, térképeink, okleveleink. Csupán a leletekre támaszkodhatunk – azt tudjuk, ami azokból kihámozható, ami nem, az örökre homályban marad. Sosem fogjuk megtudni, hogy milyen nyelven beszéltek, mit gondoltak magukról, az őket körülvevő világról, sokszor még az is kideríthetetlen, hogy milyen kapcsolatban álltak egymással, rokonok voltak-e, barátok vagy ellenségek.

Az őskor fiatalabb szakaszától, a neolitikumtól kezdve tucatszám élnek errefelé a legkülönbözőbb népek, nemzetek, törzsek – akiket írásos emlékek hiányában „kultúraként” szokott a régészet egymástól elválasztani, megkülönböztetni. A régészek által használt kultúra kifejezés tehát egyszerűen egy kód, a hasonló anyagi műveltségű (kultúrájú) lelőhelyek összefoglaló neve, csupán azt a célt szolgálja, hogy használatával megkönnyítsük a dolgunkat és egyértelművé tegyük, hogy kikről is beszélünk. Ezt a nevet (kódot) a régészek adják, leggyakrabban a megfigyelt lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése vagy épp egy-egy jellegzetes vonásuk alapján. Így beszélhetünk például tiszai kultúráról – ami értelemszerűen a Tiszavideken terjedt el –, vagy nagyrévi kultúráról, melynek első és fontos lelőhelye Nagyrév település határában került elő, vagy épp Halomsíros kultúráról, melynek népe jellegzetes halmok alá temette el halottait – hogy néhány példát említsünk a névadásra.

A Kápolnahalom első lakói és alapítói a **hatvani kultúra** népessége volt. Nevüket a Heves megyei Hatvan városa mellett, a Strázsahalom nevű tell-telep után kapták, méghozzá a 20. század kitűnő régésze, Tompa Ferenc – aki egyébként a Strázsahalom feltárója volt – nevezte el őket.

Másfél száz éve folynak ásatások a hatvani kultúra lelőhelyein, sok mindent tudunk róluk, sok mindent viszont nem. Nem tudjuk például, hogy honnan származnak és miért jöttek ide, hazánk földjére. Valószínű, hogy egy keleti eredetű népcsoport húzódott be a Kárpátok vonulata által védett alföldi medencébe, akik összetalálkozva a korábban itt élőkkel, új vonásokkal rendelkező műveltséget hoztak létre. Ennek nyoma, hogy legkorábbi telepeik a Hernád és a Bodrog völgyében kerültek elő. Az újonnan kialakuló hatvani kultúra látványos módon terjeszkedik a Felső- és Középső-Tiszavidéken, az Északi Középhegység lábánál, az Alföld északi peremén, ugyanis mindenütt – a Kápolnahalomhoz hasonló – réteges tell-telepeken éltek, melyek messzire látszódó halmok formájában maradtak ránk. A kultúra klasszikus időszakából, mikor elterjedési területük a legnagyobb volt, 100-120 telepüket ismerjük az alföldi folyók mentén, az Északi Középhegység völgyeiből, egészen a mai Szlovákia területére áthúzódva, a mai Nógrád, Pest, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok megyék területéről. A Dunakanyar környékén átlépték a Duna vonalát is, és Komárom-Esztergom valamint a dunántúli Pest megye területén is felbukkannak.

Többhelyiséges bronzkori lakóház rekonstrukciója

Ez a terjeszkedés azonban nem ment békés úton, hiszen az Alföld lakott volt korábban is – a hatvani kultúra csak az itt élő lakosság kárára tudta területét növelni. Volt, amikor elfoglalták azok falvait és helyükre telepedtek (például Tószeg–Laposhalmon, Tiszaug–Kéménytetőn, Nagyrév–Zsidóhalmon), de leggyakrabban teljesen új lakóhelyet alapítottak, mint ahogy ez történt Jászdózsa esetében is. Lakóhelyüknek egy természetes védelemmel is rendelkező folyókanyarulatot, dombhátat, természetes magaslatot szemeltek ki. Úgy tűnik, ezeket a falvakat rendre meg is erősítették, mesterséges vizesárokkal és az árokból kikerülő földből emelt sánccal, melyek közé gyakran gerendából ácsolt falat, paliszádót is építettek. Így nemcsak a környező ellenségtől, de a kóborló vadaktól is megvédték értékeiket. A telepek várszerű központi magja mellett szinte minden esetben felfedezhető a szélesen elterülő, úgy

nevezett külső telep is – valószínűleg itt tartották a nagyobb testű állatokat, itt végezték a tűzveszélyes munkákat (fémolvasztás, edényégetés).

A hatvani kultúrának szinte kivétel nélkül minden telepe tell-település. Mint a bevezetőben leírtuk, ez egyben életmódot is jelent, hosszú időn át egy helyen laktak, a környező földeken intenzív földművelést, belterjes állattartást folytattak. Sok telepükön folyt régészeti ásatás az elmúlt több mint 100 év alatt, és mind ezt a hasonló képet mutatja: Hatvan–Strázsahegyen, Tiszalúc–Dankadombon, Törökszentmiklós–Terehalmon, Tiszaug–Kéménytetőn, Tiszafüred–Ásotthalmon, Jászdózsza–Kápolnahalmon, Tószeg–Laposhalmon, Aszód–Manyikon, Piliny–Várhegyen, Héhalom–Templomdombon, Ároktő–Dongóhalmon, Tibolddaróc–Bércúton, Polgár–Kenderföldön és hosszan sorolhatnánk a kutatott telepeiket. Egyes számítások szerint a hatvani lakosság a kultúra fénykorában elérhette (esetleg meg is haladta) a 200.000 főt, ami óriási szám – gondoljunk csak bele, a honfoglaló magyarság lélekszámát is hasonlóra becsülik.

A hatvani kultúra emlékanyaga zömmel a telepekről előkerült edényekből és azok töredékeiből áll. Így pontosan körvonalazhatjuk a jellemző edénytípusaikat, modern kifejezéssel azt a divatot, amit a hatvani fazekasság fennállása alatt végig követett. Legjellemzőbb edényeikre az ún. textildísz: ezt a mintát úgy hozták létre, hogy kiégetés előtt a nyers és még puha edények falába egy durva szövésű, zsákvászonyszerű anyagot nyomtak bele. A felületkiképzésen túl más díszítést szinte alig használtak, néha bütykökkel, bekarcolásokkal mintázták edényeiket, melyeknek elegáns szépsége a formájukban rejlett. Jellegetes edényük egy nagyméretű, füles-hasas forma, melyet a régészet amforának nevez, bár semmi köze a görögökhöz. Talán mindössze annyi, hogy ezek az edények is tárolásra szolgálhattak. Dísztelen, de szép formájú fazekakat, bögréket, tálakat, háztartási edényeket készítettek, az egész kultúra területén hasonlókat.

Jellegetes hatvani edény: amfóra

A telepekről előkerülő leletek mást is elárulnak – látjuk, hogy nem szűkölködtek, bőven fogyasztottak állati eredetű fehérjét, vadászott és háziállataik húsát. Ismerték a ló fogatolásának módját – ez, és a fellelhető, messzi vidékekről idehozott import edények az élénk távolsági kereskedelemről vallanak. Nemcsak közvetlen szomszédjaikkal, de a Dunántúl, a Felvidék és Erdély korabeli lakóival is kereskedtek. Feltételezzük, hogy a hatvaniak mezőgazdasági terményeket, feldolgozott állati termékeket (pl. bőrt) cserélhettek például fémre (bronztárgyakra vagy bronz nyersanyagra, néha aranyra), sóra, luxuscikkre. Az élet örömeit sem vetették meg – épp Jászdózsán került elő egy olyan agyagedény, ami szerkezete alapján nagy valószínűség szerint lepárló lehetett, azaz erdei bogyókból pálinkát is főztek, de ismerjük olyan agyagedényeiket is, melyek talán sör erjesztésére szolgáltak.

Textilmintás edény

Eszközeik túlnyomó többsége agyagból, állatcsonttól, kőből készült, ismerték ugyan a bronzot, de ez a nyersanyag túl drága volt ahhoz, hogy hétköznapi használatra tárgyakat készítsenek. (Ez egyébként a kora és középső bronzkor minden népéről elmondható. Hiába nevezi a régészet bronzkornak ezt az időszakot, a bronz használata általánossá – viszonylag olcsóvá, vagy elérhető árává – csak a korszak legvégén, a késő bronzkorban válik.) Hogy a telepeken bronzöntés és feldolgozás is zajlott, a szép számmal fellelt, kőből csiszolt öntőformák mutatják. Csontból és kőből baltákat, kapákat, vésőket, tűket, árákat, simítókat, fúrókat, és számtalan egyéb eszközt készítettek. Nyilván sokféle faeszközt is gyártottak, de azok az eltelt évezredek során nyom nélkül elenyésztek.

Agyagból készült miniatűr balta-modellek

Ékszereik, amulettjeik is csontból, kőből készültek, szívesen viseltek átfúrt állatfogat, csigaláncokat, nagy néha apró bronzékszert, ruhatűző tűket, gyöngyöket, csüngőket. Aki megengedhette magának, értékes, egyenesen a Baltikumból származó borostyánékszert viselt. Ruházatukról nagyon keveset tudunk. Erre adatot szerencsés esetben a sírok

Vadkanagyarból csiszolt csüngők és medvefogból készített ékszer

szolgáltathatnának, de a hatvani kultúra elégette halottait, így megsemmisítve a ruházatot, de sajnálatos módon magát az emberi csontot is, ami kiindulási pontja lehetne az antropológiai vizsgálatoknak.

Hitvilágukról, kultuszaikról rendkívül keveset tudunk. Vélhetően az őskor többi népéhez hasonlóan a vallás egy korai, még nem, vagy csak részleteiben rendszerbe foglalt eszmekör volt számukra, melyben fontos szerepet töltöttek be a hiedelmek, mágiák és varázslások. A természet közeli népekhez hasonlóan

életükben központi szerepet játszott a termékenységvarázslás – ennek tárgyiasult formáival találkozhatunk a hatvani telepeken, amikor kisméretű, állatalakot vagy női alakot formázó, de erősen stilizált szobrocskákat készítenek. Szinte bizonyosan kultusz tárgyak azok a nagyméretű, vízimadarat – felismerhető módon kacsát – ábrázoló edények, melyek, ha nem is nagy számban, de gyakori leletek a telepeken. Az egyik ilyen, Füzesabonyból származó madár alakú edény (görög szóval aszkosz) vizsgálata kimutatta, hogy abban állati vért tartottak – valószínűleg áldozatbemutatás során használták, talán hasonlóan a görögöktől ismert libációs áldozathoz, amikor tavasszal, a frissen felszántott barázdákat hintették meg vízzel, borral vagy tejjel, hogy a föld termékenységét biztosítsák. A görögök, a lakomák során, bor kiloccsantásával a halottakra is emlékeztek – mindezek ősi kultuszokban gyökerező cselekmények.

Nehezen eldönthető kérdés, hogy a hatvani kultúrából származó agyag szekérmodellek kultikus tárgyak voltak-e, vagy egyszerű gyermekjátékok. A kultusz tárgy mellett szól, hogy kevés ilyen modellt ismerünk és mind rendkívül finoman kivitelezett, díszített példány, ami nehezen várható el egy gyermekjátéktól.

A hiedelemvilágra nyitna kaput a temetők, temetkezések átfogó ismerete is, de a nagy lélekszám és száznál is több telepük ellenére a hatvani kultúrának szinte alig ismerjük temetkezését, temetőjét. Mindent egybevetve, az eddig fellelt sírok száma nem éri el a százat, a többé-kevésbé pontosan megfigyelt-publikált síroké pedig még az ötvenet sem. Ennek magyarázata elsősorban a kultúra temetkezési szokásaiban

Erősen stilizált teknős alakú csörgő

keresendő. A szórványos adatok ellenére is bizonyosnak látszik, hogy a telleket kis sírszámú temetők laza láncolata vette körül. Hatvan–Strázsahalom környezetéből például 13 helyről ismerünk sírokat, az eddigi legnagyobb temetőt pedig Versegen tárták fel, ott is mindössze 26 sír került elő. A kis sírszámú temetők előkerülésére kisebb az esély is.

A hatvani kultúra jellegzetes szórthamvas temetkezése

Temetési szokásuk legjellegzetesebb vonása, hogy a halottakat minden esetben elégették. A hamvak sírba helyezése kétféleképp is történhetett: vagy a megásott sírgödör aljára szórták azokat, vagy urnába helyezték. A halottakat mindig edénymelléklettel indították el a túlvilági útra, de tetemes mennyiségű kerámiát csupán a szórt hamvas sírokba helyeztek, nem ritkán 10-20 darabot is. Nehéz megállapítani, hogy az edények száma jelent-e valamilyen társadalmi különbséget, hiszen a „leggazdagabb” sírok sem tartalmaznak valóban értékes

tárgyakat, aranyat vagy bronzot. A halott elégetésének szokása miatt megválaszolhatatlanok azok a kérdések is, hogy a mellékletek milyensége függött-e a halott korától, nemétől. Csak sejthetjük, hogy a kevés sírból álló, zárt egységet alkotó temetők egy-egy nagycsalád használatában voltak.

Tehát a korai – középső bronzkor eleji, az ún. klasszikus hatvani kultúra, egy békés, földművelő – állattartó nép képét festi elénk. Hogyan mutatkozik meg ez a Kápolnahalom esetében, az ott feltárt megfigyelések mennyiben támasztják alá a hatvani kultúráról alkotott általános ismereteinket?

A kérdések megválaszolásához előbb át kell tekintenünk, hogy milyen eredmények születtek a Kápolnahalom modern ásatása során. Ehhez Stanczik Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom (Bronzkori telep) című, 1988-ban készült bölcsészdoktori értekezésének kézírata áll rendelkezésünkre. A továbbiakban rétegenként ismertetjük a település feltárásának főbb eredményeit, a telep beépülésének sorrendjében, azaz a tell rétegeihez viszonyítva alulról felfelé. (Mint korábban elmondtuk, a rétegek számozása fordított, a feltárás sorrendjének megfelelően.)

Őshumusz

A halom eredeti felszínéhez képest 500 és 540 cm mélységben jelentkezett. Mint ahogy azt a többi tell-ásatáson is megállapították a kutatók, a legelső megtelepülők házaik építése előtt nem hordják el az akkori felszín (szervesanyagban gazdag réteget), hanem közvetlenül rá építik első házaikat, így a korabeli felszín – a humuszréteget – a lassan több méter magasra emelkedő halommal évezredekre elzárták a külvilágtól. Ennek – és a felszínre gyakorolt hatalmas nyomásnak – köszönhetően a bronzkorban még televény föld jellegzetesen átalakul: fényesen csillogó, teljesen homogén, kemény, szurokfekete talajjá válik, amelyben az életnek már szikrányi nyoma sincs. Ez az őshumusz, ugyanilyen réteg volt megfigyelhető Tószeg–Laposhalom, Túrkeve–Terehalom, Törökszentmiklós–Terehalom, Tiszaug–Kéménytető telepek legalján is. (Az őshumusz semmivel össze nem téveszthető jellegzetességei egyúttal tájékozódási pontként is szolgálnak a korai, 19. századi ásatási eredmények értelmezése során. Ha az ásató nem említi a szurokfekete, kemény réteget, biztosak lehetünk abban, hogy feltárása során nem érte el a rétegsor legalját.)

Ha a ma környezetéből mintegy 7-8 méterre kiemelkedő jászdózsai halom magasságából levesszük az összerakódott 540 cm-es bronzkori rétegsort, láthatjuk, hogy az eredeti, megtelepülésre kiszemelt magaslat mindössze 2-3 méteres lehetett, valójában nem több, mint egy lankás partvonulat a Nyavalyka mentén. (Az eredeti térfelszín a tengerszint feletti 97 méteres szintvonal rajzolja ki, ehhez képest a Nyavalyka medre kb. a 95-ös szintvonalon fut, a halom mai abszolút magassága pedig 102,7 méter – ezek az adatok leolvashatók az 1:10.000 arányú, szintvonalas térképről.)

Az őshumuszba mélyedtek a feljebb lévő (vagyis időben későbből származó) rétegek házainak tartóoszlopai, de találtak egy szórhamvas sírt is, mely a hatvani megtelepülők előttről, a korai bronzkori makói kultúrából származott. A hatvaniak mit sem tudtak erről a sírről, véletlen, hogy épp ide építették első házaikat.

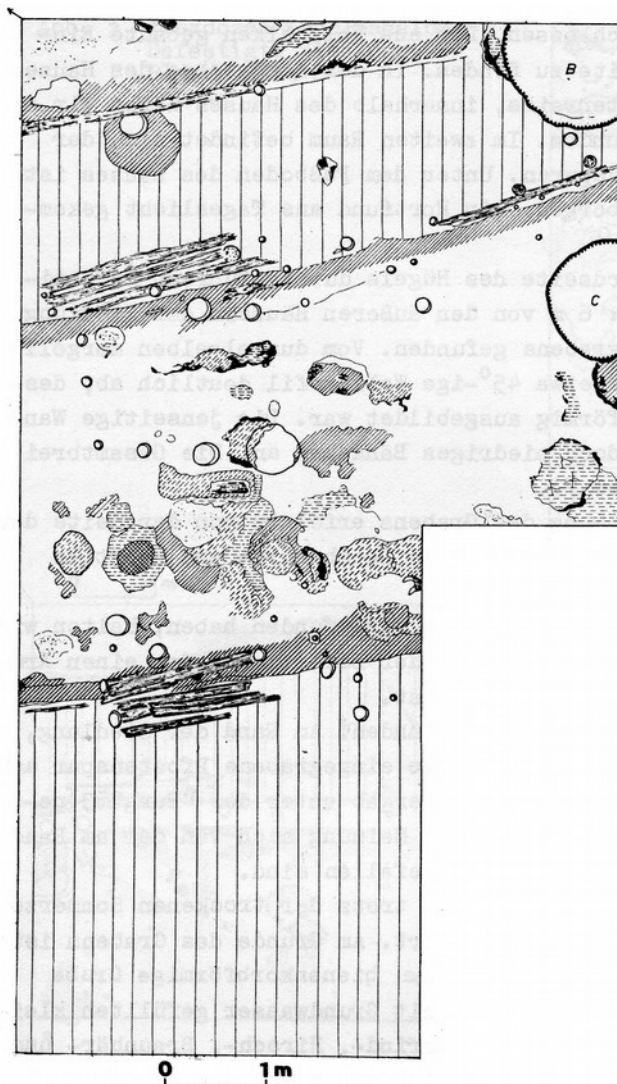
16. szint

Felszínétől mért mélysége 466 és 485 cm között. (Ez az adat a szint jelentkezési mélységét mutatja, tehát a 16. szint -466/-485 cm és -500/-540 cm között, 34/55 cm közötti vastagságú volt. A kettős adat annak tudható be, hogy egyetlen őskori réteg sem asztallap simaságú, hanem hepehupás, egyenetlen, gyakran lejtős – a két adat a legkevesebb és legnagyobb mélységet adja meg.)

A felületen két egymás melletti ház padlója bontakozott ki, mindkettő ÉNy-DK tájolású (azaz hosszanti tengelyük ilyen irányítású), közöttük 180 cm széles utcával. Csak az egyik ház nyújtott lehetőséget megfigyelésre, a másiknak mindössze kis részlete (egy faldarabja és némi padlórése) esett a szelvénybe.

Az 1. épületnek is csak a szélessége volt lemérhető (ez 3,9–4 méter volt), mivel hosszanti irányban mindkét vége kívül esett a feltárt területen, ezek szerint hossza meghaladta a 11 métert. Világosan rajzolódott a fal szerkezete, melyet oszlopok tartottak, az oszlopok közé – alapozásként és szilárdításként – deszkákat fektettek. A háznak egymással szemben, a hosszanti falakon két bejárata is volt, melyeket az utcára lefektetett 160-200 cm hosszú deszkák („küszöb”) jeleztek. A háztól délnyugatra a szelvényben üres térség volt. Más bronzkori települések kora bronzkori rétegeiben is megfigyelhető, hogy a házak helyét gondosan kijelölik az első építők, a jó térkihasználás végett házakat nagyon szorosan egymás mellé építik, méternél is szűkebb sikátorokat hagyva csak közöttük. De az épületeket valahogy meg is kellett közelíteni, ezért a szorosan álló házcsoportok között üres térségeket is kihagynak, hogy ide nyíljon a bejárat. Ezzel kettős célt is elérnek: ideális módon rendezik be a teret, egyúttal az téli hideg és a házak között átfújó szél ellen is védekeznek. A szorosan összeépített házcsoportok közötti sikátorok fölött valószínűleg össze is érhetett a házak tetője, mely jócskán túlnyúlt a fal síkján, hogy védelmet nyújtson a lezúduló esővíz ellen. Így a keskeny utcák akár sötét zugokká is válhattak. (Túrkeve–Terehalmon, egy ilyen, két épület közötti sötét sikátorban, egy kupacban nagyobb mennyiségű kutyaürüléket figyeltek meg az ásatók – az ebek kihasználták a zug nyújtotta védettséget. Tréfás módon a kutyaürülék, a benne lévő csontszilánkoknak köszönhetően, jól konzerválódnak, akár évezredekre is.)

A szint 2. számú házának fala mellett megfigyelhető volt egy agyaggal körbedöngölt oszlophely is. Ez jellegzetes bronzkori technika, a falat tartó oszlop helyét előbb kiássák, az oszlopot beleállítják majd a hézagot agyaggal szorosan kitöltik, hogy az oszlop stabilan álljon. Különösen a felsőbb rétegek esetén alkalmazzák, amikor az oszlopokat a korábról visszamaradt, süppedős, bizonytalan rétegek sorába kell beleállítaniuk. Ne felejtjük el, hogy a tellen a házakat akár több méter vastag településrétegre építik, ami bizony nagyon „ingoványos” talaj, laza, törmelékes, nem egy betonszilárd felszín. Emiatt a bronzkoriak épületei nyilván folyton megsüllyedtek, folyvást javítást, újabb és újabb alátámasztást igényelt a fal, a tetőszerkezet. Ilyenkor a lakók egyszerűen egy újabb gerendával alátámasztották a sérült szakaszt. A házak sarkaiban, ami statikailag a legérzékenyebb pont,

A 16. szint ásatási rajza

akár tucatnyi cölöphely is mutatkozhat – ezek nem egyszerre funkcionáló tartóelemek voltak, hanem a sorozatos javítások nyomai.

15. szint

Felszíntől mért mélysége 420 és 445 cm között.

A 16. és 15. réteg között mindössze 15-20 cm feltöltés volt. Ebben az időben csupán egy ház állt a felszínen, de ugyanott, ahol a 16. réteg 1. háza. Ez az épület némileg szélesebb (460-480 cm-es) és egy sarka is kirajzolódott, mérhető hossza (azaz szelvénybe eső részlete) 11,2 méter. Fala, szerkezete a már megismert paticsfal (azaz oszlop erősítésű, nádfonatra készült vastag agyagfal), padlója vaskos, döngölt agyag, igen jó állapotú. Közvetlenül az ÉNy-i szelvényfal mellett, kis részletben, de kirajzolódott egy belső osztófal nyoma is, ami a főfalra merőlegesen fektetett, a padlóba ágyazott 6 cm széles gerenda képében mutatkozott. Így a ház mérhető hossza egyben ennek a helyiségnek is a hossza (11,2 m x 4,8 m, azaz több mint 50 m²-es „szoba”!) A padlóra omolva sűrűn egymáshoz kötözött, vékony ágakból álló szerkezeti elemet is megfigyelt az ásató, amit a tetőszerkezetnek (esetleg a födémnek) ledőlt darabjaként értelmezett. A tető egyébként – mint az őskor szinte minden háza esetén – nyeregtető volt, ezt a szelementartó cölöpsor jelzi, magát a tető borítását ágakból, nádból, zsúpszalmából készíthették. A 16. és 15. szint házában is megfigyeltek egyszerű szerkezetű, ún. peremes tűzhelyet, ami nem más, mint egy vastagabban lesározott, alacsony agyagperemmel ellátott tűzrakó hely, ami főzésre, de az épület fűtésére is alkalmas.

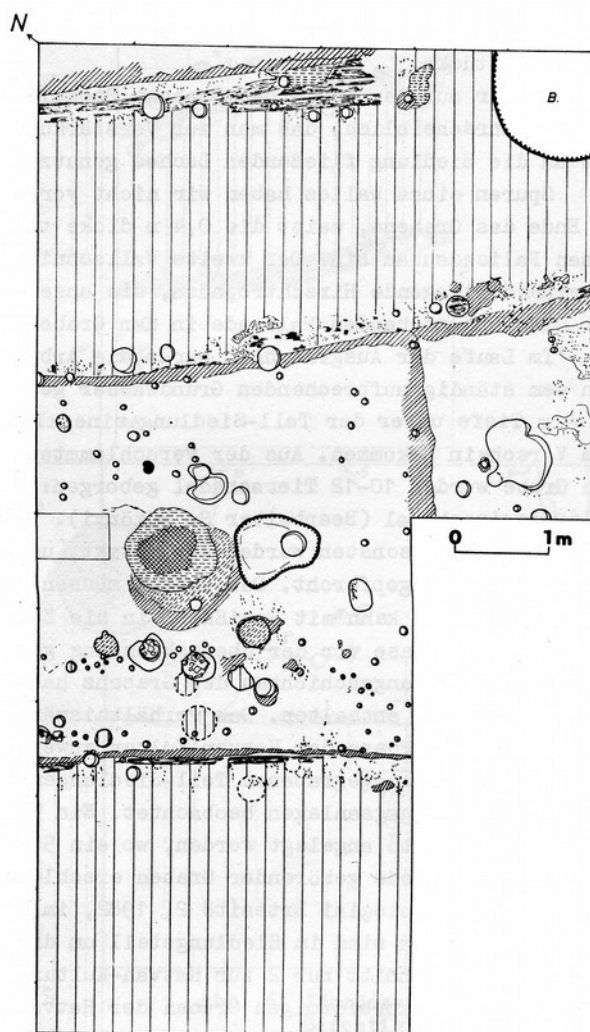
14. szint

A felszíntől mért mélysége 407 és 380 cm között.

Ennek a szintnek két belső lesározását is kibontották – azaz az eredetileg felépített 14/B szint 1. számú házát egy renoválás alkalmával kissé átalakították (14/A. szint) úgy, hogy az északkeleti falát kijebb helyezték, vagyis a házát kibővítették. A 2. számú ház – melynek kis részlete esik a szelvénybe – változatlan maradt. A két belső réteg között mindössze 3-5 cm vastag felhordás volt, ez nem több, mint amennyit egy-egy esősebb időszakban, sár formájában, maguk a lakók behordhattak a lábukon.

Ebben az építési periódusban újból két egymás melletti épület figyelhető meg a szelvényben, szinte ugyanott, ahol a 16. szinten is álltak a házak, továbbra is ÉNy-DK tájolással.

Az 1. számú ház most teljes terjedelmében kitölti a szelvényt, sarka nem mutatkozott, így mérhető hossza 12 méter, szélessége előbb 440 cm, bővítés után 560 cm. Az első építési periódusban választófal nyoma is mutatkozott, valamint mindkét periódusban ugyanott, a

A 14/B. szint ásatási rajza

ház középvonalában állt egy ovális, 45 × 60 cm-es peremes tűzhely, ennek helyén nem változtattak.

A ház 2. építési periódusában, a délnyugati fal mellett egy érdekes szerkezeti elemet bontottak ki, egy kereszt alakú, vastag agyagtapasztást, ami talán valamilyen berendezési tárgy lába, alapozása. Érdekességképp megjegyezzük, hogy pontosan ilyen, kereszt alakú alapozást figyeltek meg Túrkeve–Terehalom 7. lakószintjének egyik belső lesározásának házpadlóján, amely korban hasonló (korai bronzkori), de más kultúrából származik. Ez mindenképp azt mutatja, hogy ezek a „lábazatok” általánosan használt bronzkori építészeti elemek voltak.

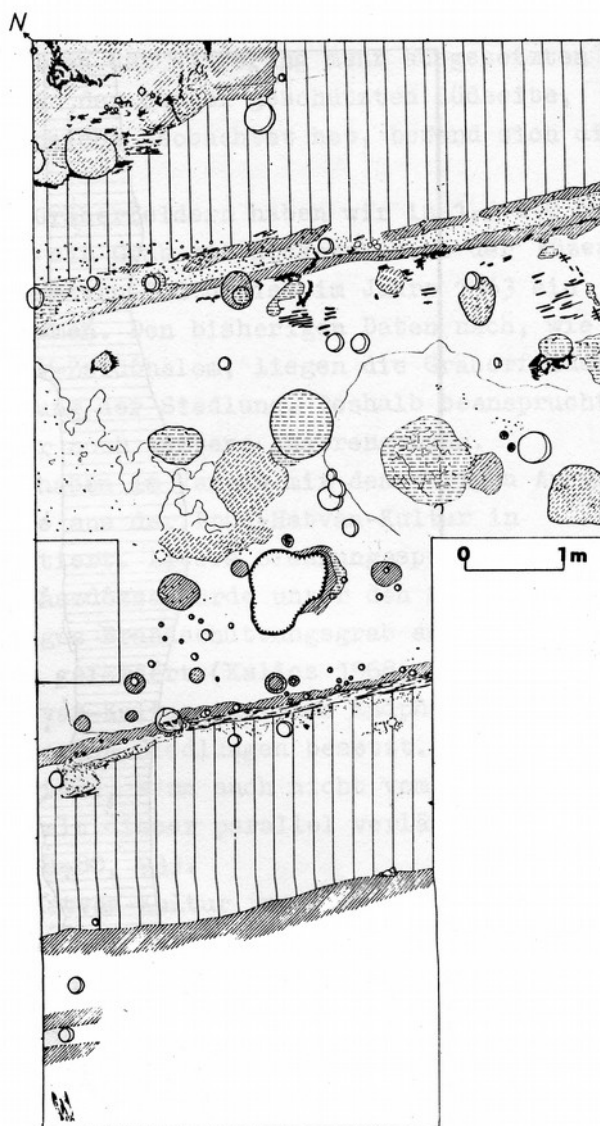
13. szint

A felszíntől mért mélysége 350 és 377 cm között.

Egy újabb szint, melynek két belső lesározását is sikerült megfogni. Ugyanakkor az első szint, melyen három, egymással párhuzamosan álló ház részlete is előkerült, közöttük 100 és 180 cm széles utcarésszel. Az 1. és 2. jelű házak ott állnak, ahol már korábban is láttuk őket, a harmadik ház pedig tőlük délnyugatra, az eddig üres területen emelkedett – feltehetően a szaporodó lélekszám miatt kényszerültek ez eddig kényelmi okok miatt szabadon hagyott területet is beépíteni. Ezen a szinten is 480-490 cm szélességű, hosszú (10 méternél biztosan hosszabb) házakat építettek.

A 13/B réteg (tehát az idősebb lesározás) 1. számú házának északkeleti, hosszanti fala esetében kitűnően lehet tanulmányozni az építés technikáját: a fal szélessége 30-40 cm, laza, törmelékes sáv jelzi (az őskori házak semmilyen alapozással nem bírtak, leszámítva a néha a falba lefektetett deszkákat), ezen belül rajzolódznak a falat tartó oszlophelyek. A fal külső és belső oldalán keskeny, 10-10 cm széles sárga agyagcsík jelzi a falak szélét. Ezek a csíkok valószínűleg úgy jöttek létre, hogy az egyenetlen falfelületet

tiszta, homogén agyaggal elsimítják – ha ezt a függőleges állású réteget a padló síkjában elvágjuk, akkor keletkezik belőle kívül-belül mindössze egy-egy sáv. A ház másik fala is valószínűleg hasonló technikával készült, de ott nem volt ennyire pregnánsan követhető a módszer. Bár az sem ritka, hogy a bronzkori házak falai (látszatra) nem egyformán készülnek – ennek okát csak találgatni lehet. Lehet, hogy a régészeti bontás nem sikerült jól, lehet, hogy a bronzkori emberek semmisítették meg az értelmezhető nyomokat a rendrakás során, de még az is lehet, hogy valóban különféle technikákat használtak, annak megfelelően, hogy a fal milyen időjárási hatásoknak volt kitéve. Ahonnan erősebb, állandó szél fújt és gyakran esővel csapkodta a falakat, ott akár másféle védelmet is kialakíthattak.

A 13. szint ásatási rajza

12. szint

A felszíntől mért mélysége 350 és 375 cm között.

Most ismét csak kettő ház állt a felszínen, a 2. számú ott, ahol a kezdetektől megfigyelhető. Az 1. számú továbbra is vele párhuzamos és megszokott tájolású, de a korábbiakhoz képest lényegesen szélesebb épület, 6 méteres, hossza 11,7 méternél is több (ennek sem esett sarka a szelvénybe). Mindkét fala kitűnően reprezentálja a bronzkori építési technikát: a fal alapozását 20-25 cm szélességű, agyagba lefektetett gerendák alkotják, ebbe a gerendába mélyedtek bele a falat-tetőt tartó oszlopok helyei. Szépen követhető volt a ház középvonalában sorakozó oszlopsor is, mely a nyeregvető szelemenjét tartotta, közülük kettő még döngölt is volt. Sikerült megtalálni a ház bejáratát is, a délnyugati falon, melyet két gerenda és páros oszlophely jelzett. A ház agyagpadlójába egy tároló edényt ástak bele. A házaktól délnyugatra a szokott üres térség mutatkozott.

11. szint

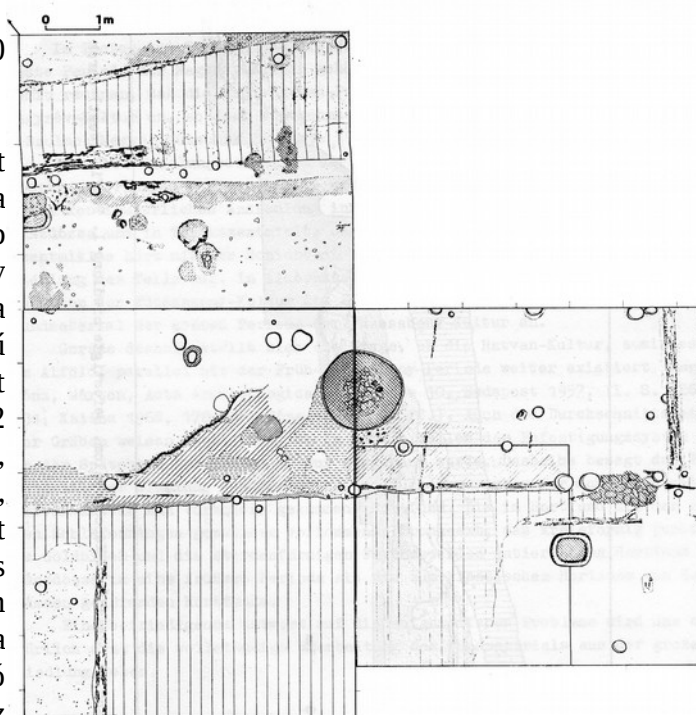
A felszíntől mért mélysége 290 és 320 cm között.

Ezen a szinten négy szomszédos épület romjai kerültek elő, egynek nagyobb, a további háromnak viszont csak kisebb részlete. Továbbra is a szelvény közepén végighúzó 1. házról van a legtöbb információnk: hasonló helyzetű és méretű, mint a 12. szinten megfigyelt előzménye, 560 cm széles és 12 méternél hosszabb. A már megismert, gerendába alapozott paticsfalú, nyeregvetős (középső oszlopsor!) épület volt, a szomszédos házrészletek is hasonlóak lehetnek. Egy dologban azonban jelentősen különbözött ez a réteg a korábbiaktól: ez a szint pusztító tűzvész áldozata lett, a házpadlókat, az utcát vastag, átégett omladék borította.

Egy őskori telepen sok mindentől

kipattanhat egy tűzvész, hiszen a házak rendkívül könnyen éghető, gyúlékony anyagból készültek. Egy eltévedt szikra, villámcsapás mindent lángba boríthat, de azt se feledhetjük, hogy a lakók maguk is felgyújthatják házaikat, mert a tűz megtisztító erejét profán és áttételes értelemben is segítségül hívhatták. (Nehéz eldönteni, hogy egy házat azért gyújtanak fel, hogy megszabaduljanak a benne lévő élősködőktől, vagy azért, mert átvitt értelemben tisztátalanná vált.)

A 11. szint viszont nem a fentiek miatt égett le. Az 1966-os ásatás során, az 1. ház padlójába beleásva, a belső osztófal környezetében egy, a padlónál morzsalékosabb foltba beletemetve, oldalára dőlt fazékból kincslelet került elő. A kincs 37 db arany hajfonat-karikából, 30 db apró arany pitykéből, egy aranykorongból (össztömegük meghaladja a 15 dekagrammot), bronz peremes vésőből, bronzcsákányból, fayance gyöngyszemekből, állatfogakból, madárkarmokból valamint borostyán-füzérből álló kincseket rejtettek el. A kincs láthatóan egy tehetős bronzkori család összes értékét tartalmazta: a pusztán anyaguknál fogva is értékes aranytárgyak mellett helyet kaptak a drága, díszített bronzfegyverek, a távolsági kereskedelem útján beszerzett ékszerek (borostyán, fayance), de még a hétköznapi, amulettként hordható

A 11. szint ásatási rajza

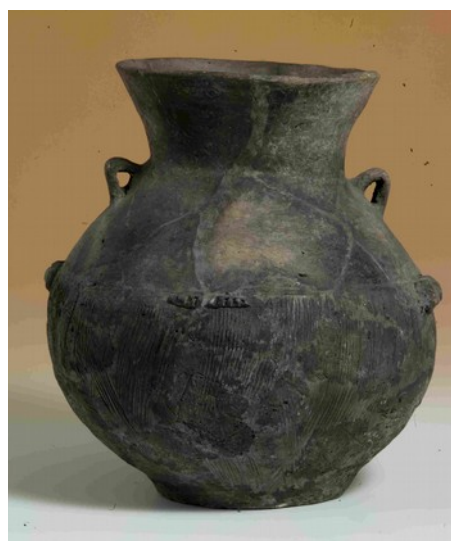
madárkarom és kutyafog is. A kincs elrejtése arra utal, hogy nem egyszerű tűzvész érte utol a Kápolnahalom 11. számú települését, hanem ellenséges támadás pusztította el, amely elől a lakók menekíteni próbálták értékeiket. A 11. szinttől kezdve a telep szerkezete gyökeresen megváltozik – ez is a betolakodóknak tudható be.

Arany kincslet a 11. szintről

Megfigyelhettük tehát, hogy a hatvani kultúra időszakában a házak azonos irányításúak voltak, hosszanti tengelyük ÉNy-DK tájolással. Mindegyik rétegből nagyméretű, 11-12 méteres hosszúságot is meghaladó épületek bontakoztak ki, közöttük keskeny utcákkal. Az összesen 12 méter hosszúságú szelvényben egyetlen házat sem sikerült teljes egészében feltárni.

A hat települési rétegen belül mind a háztípusban, mind a leletanyagban elválasztható volt a hatvani kultúra korai és klasszikus fázisa. A kora Hatvan-kultúrában vékonyabb, cölöp- és karóssal erősített falú, keskeny, hosszú nagycsaládi házak domináltak. Ezek a szintek – a 16. és a 15. réteg – nem égtek le. A kevés leletanyagból összeállítható edénytípusok mindössze néhány variációt mutatnak: sima, díszítetlen füles bögrék, mélyen seprűzött felületű vagy textillenyomatos, öblös tálak és amforák a korszak jellegzetes kerámiaformái. Jellegzetes korai hatvani készítmény a szemölcsbütökös csupor – ezt a kisméretű, füles edényt rendszertelenül vagy sorba rendezett formában apró, hegyes bütökkel díszítették.

Fésűs díszű amfora

A hatvani kultúra klasszikus időszakára keltezhető a 14. – 11. szinteken több helyiséges, továbbra is hosszú, de szélesebb házak kerültek elő. Faluk cölöpváza agyaggal döngölt, széles alapozásba mélyedt, a fal vastagságát gyakran kívül-belül agyag tapasztás-csík jelezte. A korábbihoz képest nagyobb változatosságot mutat a leletanyag. A jellegzetes seprős, textil- és karcolt díszű fazekak, tároló edények (amforák) mellett megjelentek a különböző bögrétípusok, az ún. svéd sisak alakú tálak (ez a forma leginkább a ma használatos mélytányérokra emlékeztet), és a kétfüles ún. széles szájú fazekak. A széles szájú fazék a hatvani kultúra rendkívül jellegzetes edényformája, mérete alapján valószínűleg főzőedény. Hengeres nyaka gömbös formájú, hasas alsórészhez illeszkedik, vállán mindig két fülel. A gömbös hasi rész alsó harmadát díszítették (seprős-fésűs bekarcolással, textilmintával), míg a váll felszínét fényesre elsimították.

Ebből az időszakból Dél-Dunántúlról származó mészbetétes díszű import edények és ezek helyi változatai kerültek elő, melyek lényeges fogódzói a korszak datálásának és a tágabb környezetbe való beillesztésnek. A hatvani időszak záró rétegében, a 11. szinten álló több helyiséges épület tűzvész áldozatául esett. A padlójába elrejtett, majd többé elő nem vett kincs azt jelzi számunkra, hogy ez az időszak erőszakos módon zárult le és ettől kezdve megváltozott a halom élete – ezt bizonyítják a következő korszak leletei is.

A KÁPOLNAHALOM KÖZÉPSŐ BRONZKORI ÉLETE

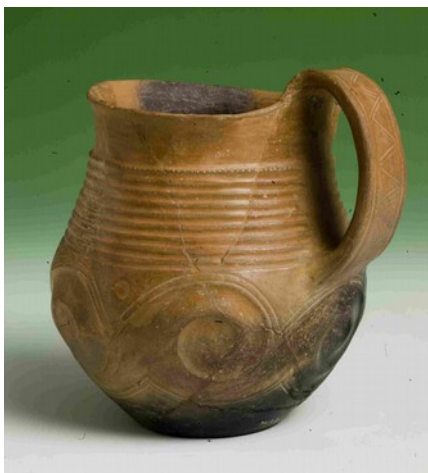
Mint az előzőekben láttuk, a jászdózsai telep életét a középső bronzkor elején valami különös megrázkódtatás érte. A telep porig ég, lakói kincseiket menekítik, melyet aztán már nem áll módjukban megkeresni, kiásni. Vajon mi történhetett? Erre csak akkor kapunk választ, ha távolabbra tekintünk és megvizsgáljuk, hogy mi történt a többi, hasonló korú telepen. A kép mindenütt hasonló válság jeleit mutatja: leégett települési rétegek, gyökeresen megváltozó szokások, új edényformák és új díszítések, új temetkezési rítusok figyelhetők meg, szerte az Alföldön. Ennek nem lehet más oka, mint egy újonnan érkező és hódító-területszerző szándékkal fellépő új népesség. Ők voltak a füzesabonyi kultúra népe, kik nevüket a Füzesabony melletti Öregdomb településükről kapták a régészeketől.

A füzesabonyi kultúra váratlanul és szinte robbanásszerűen jelenik meg a Kárpát-medence keleti peremvidékén. Életmódjuk megegyezik az itt talált hatvani lakossággal, ezért összeütközésük elkerülhetetlen és óhatatlanul véres. A hatvaniak keleti „ország részében” sorra elpusztulnak, elnéptelenednek a telepek (Alsóvadász–Várdomb, Vatta–Testhalom, Tiszalúc–Dankadomb, Szihalom–Árpádvár), vagy a totális pusztítás után a hódítók saját ízlésükre új telepet hoznak létre a hatvani romokon (Tiszafüred–Ásotthalom, Ároktó–Dongóhalom, Tószeg–Laposhalom). De új, füzesabonyi alapítású telepeik is ismertek, az egyik épp a névadó Füzesabony–Öregdomb.

Még a felületes szemlélő sem szabadulhat attól az érzéstől, hogy a füzesabonyi kultúra egy katonás szervezettségű, militáns népesség, melynek telepei is ezt a szervezettséget sugallják. A mai Szlovákiában, Bárcán (Barca) nagy területen feltárt telepükön például 23 ház sorakozik feszes sorban egymás mellett, ahogy Bóna István fogalmazott, telepük úgy fest, mint a történeti korból ismert viking katonai táborok.

A füzesabonyi népességgel egy teljesen újszerű kerámiaművesség is megjelenik és terjed el. A korábbi korok túlnyomóan díszítetlen edényeihez képest gazdagon, szinte pazarlóan díszített tálakat, bögréket, korsókat, fazekakat és tároló edényeket készítenek. Legkedveltebb díszítőelemük az edény falából kinyomott vagy rátett bütyök, melyet árkolással, bekarcolásokkal, spirálmotívumokkal, girlandokkal hangsúlyoznak. Edényeik között élesen elválik a hétköznapi főző- és tárolóedény valamint a kifejezetten díszítő célzattal vagy

kiemelkedő alkalmakra készített díszkerámia. Ez utóbbiak anyaga finoman iszapolt és jól kiégett agyag, a felületet simítással fényes-csillogóra csiszolják, így azok összehatásukban jobban hasonlítanak fémedényre, mint agyagtárgyra.

Spirálbütykös kancsó Jászózsáról

A míves füzesabonyi kerámia divatot teremt a bronzkori népek körében, edényformáikat, spirálbütykeiket a környező népek is átveszik és a maguk ízlésére formálva alkalmazzák saját edényeiken.

A telepátások azt mutatják, hogy a füzesabonyi házak szerkezetileg nem térnek el a korábbról megismertektől. Ez érthető is, hisz ugyanazokat az anyagokat használják: fát és agyagot. Ezekből az anyagokból ők is paticsfalú, döngölt agyagpadlós, nyeregretetős házakat építenek, mert ezen az éghajlaton ez a legpraktikusabb és legidőállóbb.

Ami azonban gyökeresen eltér a meghódított hatvani lakosság szokásaitól az a temetkezési rítusuk. A füzesabonyi kultúra (korai és klasszikus időszakában legalábbis) kizárólag csontvázasan temetkezik, rendkívül szigorú előírások szerint. E rítus lényege a férfiak és nők szigorú megkülönböztetése: a férfiakat mindig jobb, a nőket mindig bal oldalukra fektették, miközben a halottak arca mindenkor egy irányba néz, vagyis ellentétesen, fejtől-lábig fordítva temették el őket.

A füzesabonyi kultúra temetkezése

A korai és középső bronzkor fémekben szegény népeihez képest a füzesabonyiak szinte dúskálnak a bronz- és aranytárgyakban, melyeket a halottaktól sem tagadnak meg. Sírjaikban gyakoriak az arany- és bronzékszerek (tűk, gyűrűk, kar- és bokaperecek, hajfonatkarikák, csüngők, felvarrható ruhadíszek), a férfiak mellé gazdagon díszített harci baltákat, fokosokat helyeznek.

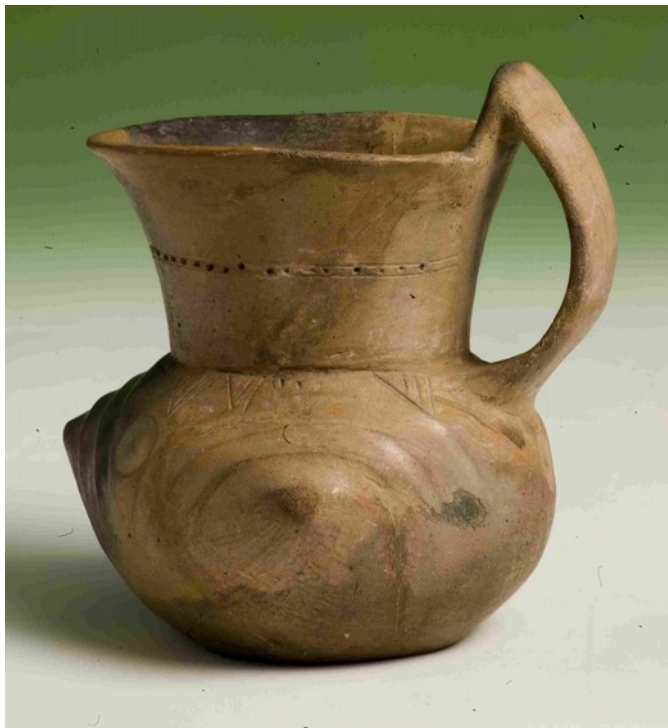
A füzesabonyi hódítás kétségkívüli vesztese a hatvani kultúra, a behatolók legnagyobb mértékben az ő szállásterületüket érintik. De egy százeres nagyságrendű népet nem lehet nyom nélkül megsemmisíteni, eltörölni. A hatvani egység láthatóan megtörik, de eredeti elterjedési területük keleti felében, a Jászság, a Gödöllői dombság, Nógrád megye területén még őrzik önállóságuk roncsait. Ez figyelhető meg Jászózsán is.

10. szint

Felszíntől mért mélysége: 270 és 280 cm között.

A korábbi pusztulás után, a 11. rétegre hordott mintegy 20 cm vastagságú feltöltés-planírozás után a telep szerkezetét megújítva-megváltoztatva indul újra az élet. De a telepért megrázkódtatás abban is megmutatkozik, hogy ezen a szinten értelmezhető padló vagy padló részlet nem került elő, mindössze egy jól lejárt-letaposott utca vagy tér nyoma volt megfigyelhető a szelvény sor északnyugati felében, ahol eddig minden alkalommal ház állt.

Bár erre Stanczik Ilona telepelemzése nem tér ki, azt se tartjuk lehetetlennek, hogy az egész, 10. szintnek elnevezett réteg valójában egy többszörös megújítású feltöltés, amit a telepről elmenekült majd lassacskán visszaszivárgó lakosság a romok eltakarítása, kiegyenlítése során hordott fel. Mindenesetre tény, hogy a teleszerkezet ettől kezdve gyökeresen megváltozott.

Bütyökdíszes bögre

9. szint

A felszíntől mért mélysége 210 és 260 cm között.

Ismét a szelvénsor északnyugati felében álltak a házak, továbbra is északnyugat-délkelet tájolással, de egészen más helyzetben, mint korábban. (A házak tájolása nagyban függ az uralkodó széliránytól. Praktikusabb az épület rövidebb oldalát a szél felé fordítani, hogy azt minél kevesebb károsodás érje, hogy a szél ne tudjon „belekapaszkodni” a ház legnagyobb felületébe. Ezért a házak tájolása a telepeken szinte állandó, még akkor is, ha a rendszert átszervezik a lakók. Ezt több réteges telep esetén is megfigyelték a feltárók. Túrkeve–Terehalom 11 rétegű telepe esetében is mindenkor északnyugat-délkelet volt a házak tájolása, annak ellenére, hogy a telep beépülését többször is megváltoztatták.)

Bontás közben: Stanczik Ilona és Máthé Márta

Két szomszédos épület maradványait lehetett kibontani, melyek között mindössze 60 cm széles sikátor húzódott. Az 1. ház szélessége volt

megállapítható, ez 490 cm volt, rövidebb oldalának két sarka a szelvénybe esett. A házak hosszabbik oldala kifutott a szelvényből. A padlók többszörösen megújítottak voltak, a fal vonalát agyagdöngölés, benne oszlophelyek jelezték. Az 1. házban többszörösen megújított, erősen átégett, ovális tűzhely is előkerült. A szint leégett, a házakat a paticsfal vastag omladéka borította.

8. szint

A felszíntől mért mélysége: 220 és 245 cm között.

Ezen a szinten a korábbi, a szelvénytörés északnyugati felében megfigyelt épületek eltűntek, ott most letaposott járósínt volt, mindössze egy ház maradványai kerültek elő, a szelvénytörés délkeleti felében, a korábbiaktól más helyzetben. Ez a ház méretében is gyökeresen eltért a már megfigyeltektől, négyből három sarka is a szelvénybe esett, lekerekített sarkú, zömök téglalap alakú, $9,2 \times 5,6$ méteres épület volt, de a szokásos északnyugat-délkeleti tájolással. Kevés és kisebb oszlophelyek mutatkoztak a széleken, de azok viszont kövekkel voltak megtámasztva. A ház bejárata is világosan mutatkozott, és a korábbiaktól eltérően a rövidebb oldalon volt, három, 220 cm hosszú gerenda jelezte. De valószínűleg a hosszabb oldalon is volt egy keskenyebb bejárat, melyet viszont a fal síkjából kiugró tapasztás mutat. A két bejárat a szellőztetés miatt is praktikus – csak sejthetjük, hogy ezeknek az őskori házaknak ablakai is voltak, de bizonyítékunk csupán egyetlen esetben van az egész bronzkorból, Túrkeve–Terehalom 2. lakószintjéről. Itt, a ház romjai között feltárt, kb. 30 x 30 cm-es agyagtapasztásokat ablakkeretként értelmezték az ásatók. A jászdózsai épület közepén cserepekkel alapozott tűzhely is előkerült. (A cserépalapozás jobban tartja és visszaveri a hőt, ezért minden korszakban szívesen készítenek így alapozott tűzhelyeket, kemencéket.)

Tűzhelyek tapasztása a szelvény falában

Arról már ejtettünk szót, hogy a házak tájolását a természeti adottságok nagyban befolyásolják, de minek tudható be, hogy már a harmadik település réteg óta újra meg újra, új helyszínen állnak a házak? A bronzkori lakók valószínűleg próbálkoztak az ideális hely megtalálásával. Ne feledjük, hogy ekkorra már több mint 3 méter vastag rétegsor rakódott össze a halom platóján, ami azt jelenti, hogy 3 méter laza, törmelékes talajra kellett az új épületeket felhúzni. A vaskos paticsfal, a nádtető igen komoly összsúlyú, és ez a tömeg nehezedik a bizonytalan, süppedős felszínre. Csak ott mutatkozott némi stabilitás, ahol a mélyebb rétegekben korábban is állt épület és ezek vaskos, megújított, döngölt agyagpadlója jobban meg tudta tartani a későbbi épületeket. Azt se feledjük, hogy a halom platója a felhordás következtében óhatatlanul is szűkül, mivel a szélek még bizonytalanabbak, ide még kevésbe lehet építkezni, mert minduntalan leomlott volna. Egy 21. századi statikus nyilván a haját tépné, ha ilyen körülmények közepette kellene egy falu beépítettségét megterveznie, a bronzkorban ilyen szaktudás nem állt rendelkezésre, csupán a kísérletezés.

7. szint

A felszíntől mért mélysége: 200 és 215 cm között.

Majd egy méter vastagságú kísérletezés és átrendezés után kialakult az ideális rend. Az L alakú szelvényt, nagy szerencse és véletlen folytán két szomszédos épület majd teljes alaprajza is beleesett.

A szelvény helyének kijelölés az ásatás megkezdésekor a legnehezebb feladat. Csak a szerencsében reménykedhet az ásatás vezetője, más lehetősége szinte alig van. Lehet ugyan a kezdés előtt kutatófúrásokkal vizsgálni a halom rétegeit, lehet ennek eredményére támaszkodni, de a feltárás a valóságban mégis a szerencsére van bízva. Nyilván több az esély a halom legmagasabb pontján, vagy ott, ahol a felszínen nem látszik bolygatás nyoma, ahol a plató egyenletes, de akkor is sors kegyére bízva magát, aki egy 4-5 méter vastagságú rétegsorba szelvényt nyit, mert 3-4 méter mélységben már nem

Ásatási pillanat: bal szélén Bóna István, Hegedűs Katalin (régész) és Stanczik Ilona, háttérben ifj. Bóna István lapától

lehet módosítani a szelvény helyzetén, azzal kell főzni, ami van. Egy kisméretű szelvényt még olyan szerencsétlenül is ki lehet jelölni, hogy semmilyen házrészlet se kerüljön bele. Csányi Marietta, a szolnoki múzeum kiváló régésze és e sorok írója 10 éven át ásták a Túrkeve melletti Terehalom többretegű telepét. Mi úgy jelöltük ki a szelvény helyzetét, hogy előre eldöntöttük, égtájak szerint fogjuk tájolni. Aztán kimentünk a helyszínre és egymástól függetlenül, órákig bolyongtunk a halmon, nézegettük a talajt, a vakondtúrásokat, a növényzet sűrűségét. Aztán kupaktanácsot tartottunk és egyeztettünk: mindketten ugyanazt a helyszínt néztük ki! Ez már eléggé „tudományos” volt ahhoz, hogy nagy sóhajtások közepette kijelöljük azt a 10 × 10 métert, ami tíz évre eldöntötte a sorsunkat. A szerencse mellénk szegődött: csodálatos szeletét tártuk fel ennek a csodálatos lelőhelynek – ha 3 méterrel odébb megyünk, már bajban lettünk volna, ugyanis kiderült, hogy a telep centrumában lévő tér tőszomszédságában ástunk, ha ott nyitunk szelvényt, kutyafülét se találunk. 2004-ben átvágtuk a települést védő árkot úgy, hogy a rétegsorba is belebontottunk, hogy lássuk, mely korszakban készült a védmű. Ekkorra fogyott el a szerencsénk, mert a 4 méter széles kutatóárkot a házak közötti utcára nyitottuk rá, napokba telt, mire rájöttünk, hogy miért nem találunk egy épkezláb padlót se.

Nem tudjuk, Stanczik Ilona és Bóna István miként döntött a jászdózsai szelvény helyszínéről, és sajnos, már meg sem kérdezhettük egyikőjüktől sem. De nyilvánvaló, hogy a halom magas, lapos pontját keresték meg, ahol nincs nyoma egyik középkori templomnak se.

A személyes kitérő után térjünk vissza a 7. szint házához, melyek újszerű módon, egymásra derékszögben álltak. Az 1. épület ugyanott van, ahol a 8. szinten, méretében is hasonló, kissé trapéz alakú, 9/9,2 m × 5,5/5,6 méteres, egy helyiséges, középen futó (szelementartó) oszlopsorral, délnyugati hosszanti oldalán bejárattal. A tűzhely helyzete más, mint a 8. szinten: nem a bejárattól balra, hanem jobbra található.

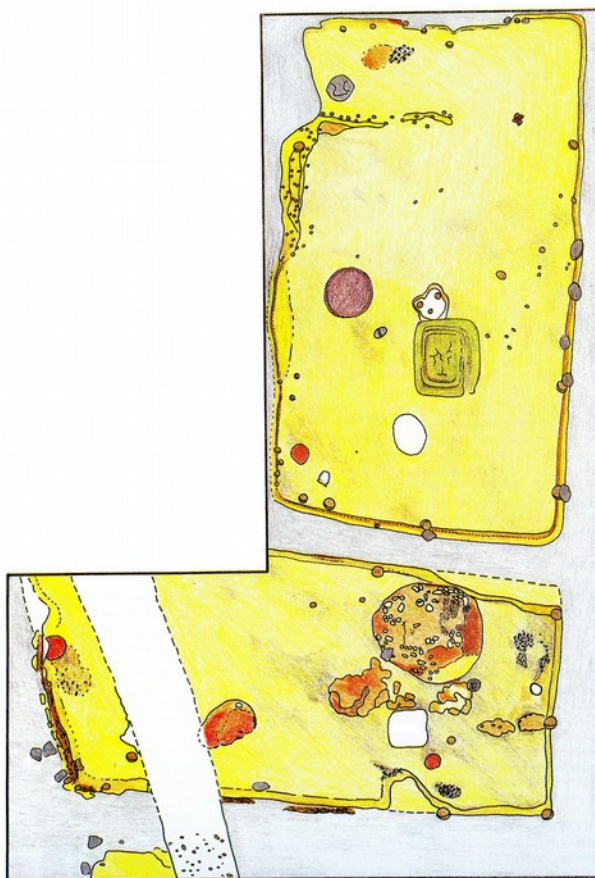
A 2. ház északkelet-délnyugat tengelyű, keskenyebb és hosszabb, mint szomszédja, 10,2 m × 4,6 m. Északkeleti felét egy árok roncsolta, ami nem más volt, mint Bartalos és Hild 1895-ös kutatóárkának a nyoma, akik 240 cm mélységig – vagyis épp a 7. szint mélységéig – ástak bele a halomba. Itt is megfigyelhető volt az a technika, amely során gerendát használtak a fal alapozásaként és az oszlopok ebbe mélyedtek bele. A ház bejárata az északkeleti hosszanti

falán, a sarok közelében volt. A ház padlóján több tűzhely nyomát is észlelték, de közülük csak kettő volt használatban, amikor az épület leégett, a többi roncsolt, felhagyott volt.

6. szint

A felszíntől mért mélysége: 175 és 200 cm között.

Az egész szintet 20-25 cm vastag, vörösre égett omladék borította be, mely a települési réteg totális pusztulásáról árulkodik. A két szomszédos épület szinte pontosan ott állt, ahol a 7. szinten, de kissé eltérő méretben és szerkezettel. Az 1. számú ház – az ÉNy-DK-i tájolású – 11,5 m × 5,8/5,9 méteres, melynek egy helyisége és egy 200 cm széles (valószínűleg fedett) előtere volt – a válaszfalat tapasztás és apró karólyuk-sor jelezte. A belső helyiség közepére 150 × 120 cm-es, négyzetletes, tapasztott peremű tűzhelyet építettek. A helyiségben emellett még hordozható tűzhelyek (katlanok) töredékei is előkerültek, az egyikben égett sommagok is voltak. A tűzhely körül gazdag leletegyüttes – ép edények, bögrék, tároló edények, eszközök – maradt meg, szinte a bronzkori háztartás minden felszerelése, mintha lakói minden értéküket hátra hagyva menekültek volna az égő épületből-faluból.

A 6. szint ásatási rajza

Ebből a házból, a főfal és a válaszfal találkozás mellől származik a jászdózsai telep egyik legérdekesebb lelete: egy díszített, agyag kettősbárd modell. A kettősbárd, görög szóval a labrüs, a görögországi krétai-minózi műveltség jellegzetes emléke, nevéből ered egyébként labirintus szavunk is, mely labirintus rejtette a görög mitológia szerint Minótauroszt, az emberevő bikát. A kettősbárd, amely egy szimmetrikus élű fejsze vagy balta, a krétai szimbólumok legismertebbje, értelmezik királyi vagy isteni jelképként is. A krétai múzeumok mindegyikében tucat szám találkozhatunk velük, a pár centiméteres aranybárdtól elkezdve a méteres bronz fegyverekig, mindenféle anyagból és méretben. A jászdózsai kettősbárd – amelyet jelzésszerűen, de minózi spirálmotívum díszít – ugyan nagyon egyszerű, „falusias” utánpótlása a görögországi készítményeknek, de jelentéktelen külseje ellenére kézzelfogható bizonyíték a Tiszavidék és az Égeikum kapcsolatának. Sőt, egyedülálló bizonyíték, mivel a Kárpát-medencében egyetlen, eredeti égei tárgyat sem találtak eddig a kutatók. Régóta sejthető, hogy a középső bronzkorban elterjedt spirálmotívumok, melyek agyagedényeken és bronztárgyakon egyaránt előfordulnak, égei hatást mutatnak, de mégis tárgyi bizonyíték a két terület konkrét kapcsolatára – leszámítva a jászdózsai egyszerű, 6 centiméter széles, kis agyagbárdot, mely emiatt az egész lelőhely, de nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy talán az egész magyarországi bronzkor legfontosabb lelete!

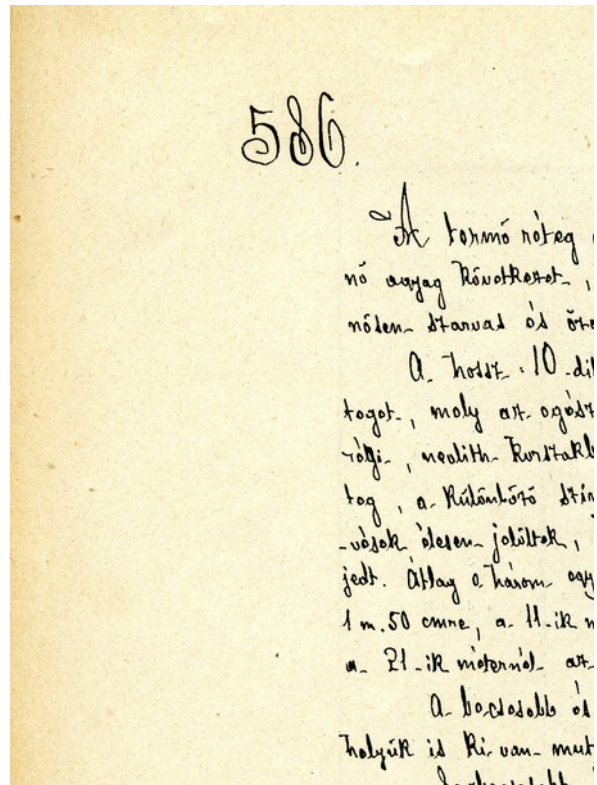

Agyag kettősbárd a 6. szintről

A 6. szint ÉK-DNy irányú 2. számú háza 11 m × 4 m-es, ez esetben is vaskos omladék borította be a jó minőségű, döngölt agyagpadlót. Ez a ház csupán egy helyiséges, délnyugati felében tűzhely, rácsos hordozható katlan, négy nagyobb tároló edény és 10-15 kisebb edény törmelékei heverték. Északkeleti végét átvágta Hildék 19. századi kutatóárka.

Hild közlése szerint 211 cm mélységben találtak egy arany hajkarikákkal és gyöngyszemekkel teli kisbögrét – ez az adat pontosan a 6. szint mélysége. Talán nem ebből a házból – hiszen hosszú árokkal végezték a kutatást –, de mindenképp a súlyos pusztulás nyomait viselő 6. rétegből származik a kincs – éppen úgy, ahogy azt már a 11. szint esetében láttuk. Ez a párhuzam viszont előre vetíti, hogy a telep lakóit újból valamilyen katasztrófa érte, pont úgy, ahogy korábban már elszenvedtek egy hasonlót.

Láthattuk, hogy az elpusztított 11. szint után teljesen új rendet alakítottak ki a telepen. Az öt települési szintet tartalmazó rétegsor a telep középső bronzkori történetét tükrözi. A változás legszembetűnőbb jele, hogy lényegesen kisebb házakat építettek, mint korábban: hosszúságuk 10-11 m, szélességük 5,5-6 m volt. Építéstechnikájuk megegyezett a korábbról is ismert ún. patics-fallal. Vastag cölöpök alkották a fal vázát, közöttük kisebb cölöpök-karók tartották az agyagtapasztást. Az épületek legfeljebb két helyiségesek voltak, belső osztófalaik is hasonló módszerrel készültek. A házak tengelyében megfigyelhető volt a szelemengerendát tartó cölöpsor nyoma, padlójuk többször is újított agyagtapasztás volt. A

Hild Viktor jegyzete az aranykincsről

házak tájolása illeszkedett a terep adottságaihoz. ÉNy-DK-i és ÉK-DNy-i irányítású épületek egyaránt voltak, valószínűleg egy központi szabad teret zártak közre. A 6. szint téglalap alakú, egy helyiséges házának rövidebb oldalához kb. 2 m széles fedett előtér csatlakozott. A szomszédos házak közötti utcák szélessége továbbra sem haladta meg az 1 métert, de ez nem ritkaság a szűk lehetőségek között terjeszkedő erődített telepeken.

Asztragallosz és falanx csontból csiszolt tárgyak – dobókockák?

A telep életének ebből a korszakából származik a legtöbb lelet. A tell-ásatók általános tapasztalata, hogy a korai, alsó rétegekből sokkal kevesebb tárgy kerül elő, mint a későbbi időszakokból. Ennek számos oka lehet: a telep alapításakor nyilván kisebb a lakosság létszáma, a leégett-elpusztult szintekben hatványozottabban több a tárgyi emlék, mint a lebontottakban, ahol mód volt a használható tárgyak eltávolítására. Még az is közrejátszik, hogy egy-egy kultúra élete folyamán általában megfigyelhető, hogy az idő előrehaladtával egyre többféle tárgyat készítenek. (Ennek okát nem látjuk nyilvánvalóan, de talán ez is a lakosságszámmal függhet össze.) A bronzkori telepeken számos olyan tárgyat találni, ami kultúrától független, általános használati tárgy. Ezek az agyagból, kőből és állatcsontból készült változatos eszközök (kő- és agancsbalták, kapák, őrlőkövek, tűk, árák, simítók, fúrók, agyag háló- és szövőszéknehezékek, orsógombok, parázsbortók, szűrőedények, kőből pattintott sarlóbetétek, nyílhegyek, csontszigonyok, hálókötőtűk, agyagmécsesek) szinte semmit sem változtak az évszázadok folyamán, mivel formájukat és készítési módjuk a célszerűség alakította. De fel-felbukkannak olyan tárgyak is, melyek az adott korszakra (népre) jellemzőek. A hatvani kultúrából ismerjük a kisméretű, agyagból készült baltamodelleket, agyag állatfigurákat (játékokat?), gyakori középső bronzkori lelet a csiszolt állati lábközépcsont (asztragallosz – csigacsont – vagy falanx), melyek a középkori párhuzamok alapján kockajátékok lehettek. Sokféle, gyakran díszített, csontból csiszolt hengereket készítettek, melyek legvalószínűbb alkalmazása az eszköznyelek borítása lehetett.

Turbantekercses hasú bögre

A jászdózsai település képének megváltozása mellett a tárgyi anyagban megjelenő új elemek is a Füzesabony-kultúra középső bronzkori expanziójának emlékei. A díszítetlen bögréket turbántekercses hasú, árkolt bütyökdíszes, girlandos bögrék és korsók váltották fel. (A turbántekercs egy spirál alakban meghajlított, széles bordaminta a bögrék hasán.) Jellegzetes füzesabonyi készítmény a behúzott peremű, bütyökdíszes tál és a söröskorsó alakú pohár is. A hatvani alaplakosság továbbélésének azonban biztos jelei vannak. A 6. szintet elpusztító tűzvész konzerválta a házak teljes kerámia-készletét. Itt egymás mellett feküdtek a klasszikus Füzesabony-típusú, gazdagon díszített bögrék-korsók a textilmintás, bajuszfüles hatvani amforákkal és a széles szájú, mély tálakkal, seprűs fazekakkal. A telep életének ebben a szakaszában a Füzesabony-elemek egyetlen szinten sem váltak uralkodóvá. Ez azt jelentheti, hogy a Kápolnahalmon valójában nem telepedett meg a füzesabonyi kultúra. Fennhatósága, ellenőrzése kiterjedt a Jászság területére, de nem volt szükséges, hogy ennél hathatósabb módon avatkozzanak be a már kialakult rendbe. Eközben a továbbélő hatvani lakosság az új „divatnak” megfelelő stílus mellett a saját hagyományait is megtartva készíti tárgyait.

Írásos emlékek híján, csak a tárgyi anyagra hagyatkozva borzasztóan nehéz (lehetetlen?) annak a kérdésnek eldöntése, hogy az őskori kultúraváltások mögött az eredeti népesség fizikális megsemmisülése, beolvadása a jövevények csoportjába, vagy a két népcsoport egymás mellett élése, ezzel együtt keveredése húzódik-e meg. Sokat segítené, ha ismernénk a jászdózsai telep temetőjét, mert a temetkezési rítus a legkonzervatívabb vonása egy-egy kultúrának. Az antropológiai vizsgálatok még arra is fényt deríthetnének, hogy volt-e vagy sem biológiai keveredés a két kultúra között. Sajnos, ennek a forrásanyagának teljesen híján vagyunk, egyetlen temetőt sem ismerünk, mely a Kápolnahalom telepéhez köthető lenne. Így csupán a leletanyag vizsgálata marad számunkra, mely csak töredékes információt hordoz. Ami biztos, hogy a telep élete a súlyos megrázkódtatás után új, idegen elemekkel kiegészülve, de folytatódik, egészen a középső bronzkor utolsó harmadáig, mely azonban újabb katasztrófát tartogat a bronzkoriak számára.

FELVIRÁGZÁS ÉS ÖSSZEOMLÁS: A KÖZÉPSŐ BRONZKOR VÉGE

A középső bronzkor végére az alábbi helyzet alakult ki az Alföldön és a környező területeken. A medence keleti felét, az Északi Középhegység nagyobb részét, a mai Szlovákia déli felét, és mindenütt a stratégiaileg fontos pontokat (folyami átkelőket, művelhető völgyeket) a füzesabonyi kultúra birtokolja vagy ellenőrzi. A medence délkeleti részén, a Berettyó vidékén egy velük talán rokonságban élő nép, a Gyulavarsándi kultúra építi telepeit. Az Alföld déli részén, Bácska és Bánát síkján a Perjámos-kultúra él, a medence középső részén a dunai átkelőket a vatyai kultúra ellenőrzi. A hatvani kultúra korábbi élettere jelentősen összezsugorodott, az Alföld északnyugati részére szorítkozik. A felsorolt középső bronzkori népek egy dologban megegyeznek: mind réteges tell-telepeken éltek.

A füzesabonyi térhódítás lecsengett, kialakult egy status quo, mely keretet biztosít a nyugodt fejlődésnek. A Kárpát-medence nyugati felében azonban soha nem látott viharfelhők gyülekeznek... A Dunántúl nyugati részén egy korábban virágzó műveltség hirtelen eltűnik, ezzel egyszerre a dunántúli bronzkori népek – akik évszázadok óta élnek ott – gyors vándorlásba kezdenek dél-délkelet felé. Ilyen arányú népmozgást nem okozhat más, mint hódítók megjelenése. Bár kevés a régészeti nyoma, nem gyanakodhatunk másra, mint arra, hogy a Kárpát-medence nyugati peremén megjelent egy rendkívül erős népesség, a nyugat-európai eredetű – a mai dél-német, osztrák területekről származó – Halomsíros kultúra népe.

Talán még csak előőrseik „kóstolgatják” a Dunántúl művelésre, legeltetésre alkalmas területeit, de már ez is elég ahhoz, hogy a látványos összeomlás elkezdődjön.

A vihar előtti szélcsend azonban váratlan felvirágzást hoz a hódítással még nem érintett Alföldre. Valószínűleg a népmozgások következtében, az új hatások kéznyújtásnyi közelségbe kerülése miatt eddig nem tapasztalt hasonulás történt a tárgyi anyagban: mindenki rendkívül hasonló kerámiát készít, hasonló edényformák-díszítések jelennek meg és felvirágzik a fémművesség, mely népektől függetlenül hasonló képet mutat. Ezt az időszakot a régészet koszideri korszaknak nevezte el, névadója a Dunaújváros mellett található Kosziderpadlás bronzkori telepe, ahol ennek az időszaknak két bronzkincse is napvilágot látott.

A koszideri korszak kétfülű díszedénye

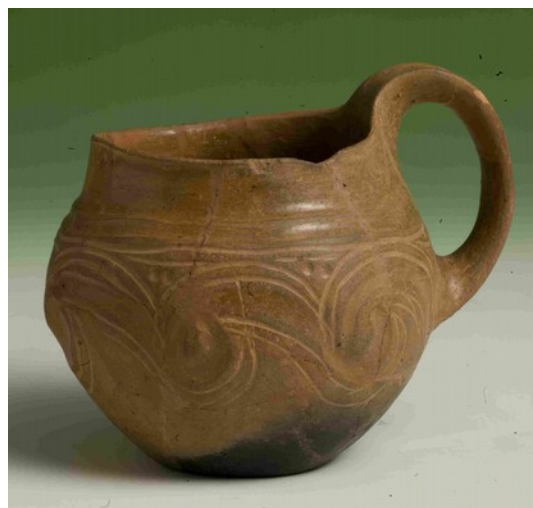
A koszideri időszak leglátványosabb hagyatéka épp ezek a fémleletek, melyek egy része elrejtett kincs, kisebb része a telepekről, temetőkből származó tárgy. Most világlik csak ki igazán, hogy a bronzkori ötvösök a fém megmunkálásának milyen magas fokán álltak. Gyönyörűségeen díszített bronzkardok, harci csákányok jellemzik a korszakot, melyek felületét lehetőleg, szinte csipkeszerű vésett girlandokkal, spirálokkal, hullámnyalábokkal borítják be. Ezek nem pusztán fegyverek, hanem műalkotások, melyek tulajdonosuk előkelő rangját hivatottak érzékeltetni (hajdúsámsoni, kelebíai, zajtai, téglási, szeghalmi kincsek). A bronzékszerek hasonló gazdagságot tükröznek, egy-egy kincslelet a felvarrható csüngők, lemezkék, spirálcsovecskék, pitykék százait tartalmazza a vaskos kar- és lábtekercesek, bronz diadémák, karperecek, nyakperecek, gyűrűk, ruhatűző tűk mellett.

A koszideri időszak fegyverei és ékszerei

De a korszak bővelkedik aranyleletekben is, melyek a korábról már megismert hajkarikáknak egy sokkal nagyobb, díszítettebb változatából, karperecekből, csüngőkből állnak, de még díszcsákányt is készítettek aranyból. (Ebből a korszakból, az erdélyi Cófalva – ma Țufalău – határában találták az eddigi legnagyobb őskori aranykincset 1840-ben, mely aranycsákányokból és egyéb aranytárgyakból állt, össztömegét a korabeli források több kilogrammra becsülik! Mindez olyan hatalmas érték volt, hogy a császári kincstárnak beszolgáltatott tárgyakért kapott tisztos megtalálói díjból Cófalva lakossága új templomot épített magának. Sajnos, a tárgyak eltűntek az adminisztráció útvesztőiben, mindössze egy rajz maradt fenn a csákányokról.)

Biztosnak látszik, hogy a koszideri korszakra oly jellemző, a kultúrák között végbemenő kölcsönhatás nem zajlott békés úton. Tehát nem azért (illetve nem csak azért) keverednek egymással kerámia- és fémtárgy-készítési stílusok, mert az annyira megtetszett a befogadó népnek – a koszideri stílus fellépésével egyszerre a telepeken újabb pusztulási rétegek figyelhetők meg. Bár nem látjuk világosan, hogy ez minek tudható be, de valószínű, hogy a Nyugat-Dunántúlról kiinduló népvándorlás kisebb-nagyobb megrázkódtatást okozott a Dunától keletre is. De ebből a kataklizmából még volt kiút, hiszen a fennmaradó telepeken akár több réteg is származik a koszideri időszakból, vagyis az első megpróbáltatások után a telepek lakói újra megszervezik életüket. Hogy a felbolydulást új népcsoportok, idegen betelepülők okozták az mutatja, hogy a korábban oly szigorú rend szerint temetkező füzesabonyi kultúra koszideri korú temetői birtuálissá válnak, azaz a vázas és hamvasztásos temetkezések egyaránt fellelhetők, míg a Duna-vidéki, szigorúan hamvasztással temetkező vatyai kultúra esetében épp ellenkezőleg, felbukkan a vázas temetkezési rítus. De ezek az idegenek még nem hódítók, pusztán menekülők, akik több-kevesebb sikerrel beolvadnak új hazájuk lakosságába.

Spirálbütykös díszű pohár

A végső csapást, amely lezárja a középső bronzkori tell-életmódot (és egyúttal a koszideri időszak végét is jelenti) a hódítók második, most már kíméletlen hulláma jelenti. Ennek régészeti nyoma, hogy már nemcsak a Dunántúlon, de az Alföldön is megjelennek a Halomsíros kultúra nagy sírszámú temetői, telepei. A középső bronzkori lakosság mindenütt menekülni kényszerül, telepeiket felhagyják, és szinte nyom nélkül eltűnnek a nyugatról érkező Halomsíros-áradatban. A tell-életmódnak egycsapásra vége szakad, az akár több száz éven át lakott, 5-6 méter magas telepek örökre elnéptelenednek.

Az alföldi „körkép” után lássuk, hogy mi történt a Kápolnahalom lakóival, ők hogyan vészelték át – ha átvészelték egyáltalán – a halomsírosok megjelenését.

5. szint

A felszíntől mért mélysége: 150 és 175 cm között.

Sajnos, a telep felső rétegei a középkori kápolna és a körülötte lévő temető miatt erősen roncsoltak voltak, Maradtak fenn ugyan értelmezhető házrészletek, de csak az L alakú szelvénytörzs közepe táján, a szelvény további részein csak értelmezhetetlen padlóroncsok, törmelék volt kibontható. Emellett a szelvényt keresztülvágta még a 19. századi kutatóárok, és megtalálták Gallus Sándor 1943-as szondáját is.

Az 5. szint is erősen roncsolt volt, de annyi világosan kiderült, hogy újabb gyökeres átrendezés történt – ahogy azt a 6. szint pusztulási rétege már sejtetni engedte. Két házalap esett a szelvénybe – közöttük keskeny utcával –, ezek azonban minden korábbinál kisebbek voltak: a jobb állapotban lévő 1. ház mindössze 7,6 m × 5,9 m méretű, a másik mérete nem volt megállapítható. A szelvény további területén valószínűleg nem voltak épületek, csupán hamus-törmelékes utcaszint. Vagyis nemcsak a házak lettek kisebbek, de számuk is lecsökkent – talán a lakók többsége elhagyta a telepet?

A koszideri időszak díszített talpas edénye

4. szint

A felszíntől mért mélysége: 135 és 155 cm között. Jobb állapotú réteg, vékony, égett omladék fedte. Igazán itt látszik, hogy mekkora változás történt a telep életében.

Az 1. számú ház – mely ugyanott mutatkozott, ahol az 5. réteg épülete – enyhén trapéz alakú, hossza 7,7/8 m, szélessége 5,8/6,1 m. Az egy helyiséges épület északnyugati, rövidebb oldala mentén egy 150-190 cm szélességű előteret választottak le egy gerenda alapozású belső fallal, így a lakótér mindössze 610/620 cm × 580/610 cm, azaz szinte négyzetes alaprajzú és jóval kisebb, mint a korábbi nagy, hosszúkás házak. A házban kétféle padlóra tapasztott tűzhely is volt, az egyik a megszokott peremes tűzrakó hely, a másik rácsos katlan szerkezetű.

A másik ház még ennél is kisebb, kb. 500 × 500 cm-es lehetett, de ezt a középkori sírok és a halmot borító akácgyökerei is roncsolták. Arról nem is beszélve, hogy ezen a magasságon a szelvénynek ez a része már nagyon közel van a halom folyamatosan pusztuló széléhez.

A 4. szint kibontott omladéka

3. szint

A felszíntől mért mélysége: 110 és 135 cm között.

Mindössze 10 cm-es feltöltési-planírozási réteg választotta el a 4. szinttől. Az ásatás első olyan rétege, ahol értelmezhető padló került elő, ez az 1. ház. Oda építették, ahol a 4. szint 1. háza is állt, kihasználva a padló nyújtotta stabilitást. A ház kicsit nagyobb, délnyugat felé bővítettek rajta, és ugyanolyan egyhelyiséges-előteres rendszerű volt, mint amit már megismertünk. A felszín 20-25 cm vastag, égett omladék borította, ami kiválóan megőrizte a ház szerkezetét. Idézzük fel Stanczik Ilona leírását a házról, hogy bemutassuk, a pontos helyszíni megfigyelés milyen fontos a későbbi értelmezés szempontjából:

„Az épület szerkezete pontosan rekonstruálható: a ház fala cölöp- és ágszerkezetes paticsfal. A ház DK-i szélén 50 cm-es szakaszon átégett, 10-12 cm magasan álló falrészlet találtunk – az égett tapasztás jól megőrizte a sűrűn egymás mellé helyezett, függőleges állású ágak lenyomatát. A házfal fő tartóit az egymástól 110-120 cm-re elhelyezett 20-25 cm átmérőjű cölöpök alkották, több esetben nagy terméskövekkel megtámasztva. A házfal alapozása minden oldalon sértetlenül megmaradt: az alaposan bedöngölt, homogén, sárga agyagba vízszintesen fekvő gerendákat ill. félbevágott fatörzseket ágyazták. A gerendamaradványok a ház ÉNy-i, rövidebb oldalán és az előtérben égett, máshol korhadtt állapotban kerültek elő. A tartócölöpök közé került az ágakból kialakított belső rácsváz – gerendába ékelt nyomait a ház bejárati részénél találtuk meg. A falszerkezetet ezután pelyvás agyaggal kívül-belül betapasztották. A megmaradt felmenő fal alapján a fal vastagsága 12-15 cm között lehetett. Az egyhelyiséges, előteres ház padlóját 10-12 cm vastag sárga agyag alkotja. ... A házban több helyen keskeny, elszenesedett gerendákat találtunk a padlóra dőlve – talán a tetőszerkezetből származnak. A ház környékén a járósínt (utca) szürke, hamus, faszenes hulladékkal teli.”⁸

Bütyökdiszes edény

1-2. szint

A felszíntől mért mélysége 65 és 110 cm között.

Az első két települési szint nem tartalmazott értelmezhető (kiszervekeshető) épületet, mivel a szelvényén területén összesen 23 középkori sírt bontottak ki, valamint további bolygatást okozott Bartalos és Hild 1895-ös ásatásának árka. Az ásatók csak annyit tudtak tenni, hogy a két, vékony feltöltéssel elválasztott szint anyagát külön gyűjtötték. Mindössze falröncsokat, tűzhelymaradványokat sikerült kibontani.

A 6. szint pusztulása után újabb, a telep átrendezésében is megmutatkozó időszak kezdődött. Ebből a korszakból a 1,2-1,5 méteres rétegsoron belül 5 lakószint volt kibontható. (1-5. szintek.) A már korábban említett középkori templom alapozása, a körülötte lévő sírok a felső szinteket erősen roncsolták, viszonylag bolygatatlanul csupán a 3-5. szintek maradtak meg. Ezekben a rétegekben a házak még kisebbek voltak, mint a korábbiak (hosszuk 7-8 m, szélességük 5-6 m), egy helyiséges, fedett előteresek voltak. Bár a házak tengelyében nem mutatkozott cölöplyuk-sor, nem zárható ki, hogy nyeregtetősek voltak, hiszen az 5-6 m hosszú helyiséget belső alátámasztás nélkül is át lehetett hidalni. A kápolnahalmi bronzkori életet lezáró rétegeket a Koszider-időszakra lehet keltezni. A korábbi szintek kerámiaformái tovább éltek, díszítőmotívumaik viszont már egy újabb ízlést tükröznek. A tálak, bögrék, korsók nagy, hegyes bütyökdiszeit ponsorral, bekarcolásokkal kísért, mély árkolások, girlandok keretezték, közöttük lencse alakú bemélyített díszekkel, rovátkolt háromszögekkel. Jellegzetes késő Füzesabony kancsók és tároló edény típusok tűntek fel, nyakukon körbefutó kannelúrával (széles, sekély, besimított vájatokkal), vonalkötegekkel, a tálak szalagfüle a peremből magasra felhúzott bütyökből indult ki, a bögréket ún. ansa lunata fül díszítette – ez a

⁸ Stanczik Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom (Bronzkori telep). Bp., 1988. Bölcsészdoktori értekezés, kézirat. 21. p.

fültípus, mint latin neve is mutatja, erősen félköríves, azaz hold alakú átmetszetű, az edény pereme fölé magasodó. A fazekak – tároló edények formái még ekkor is Hatvan-előképekre vezethetők vissza: plasztikus bajuszdíszes alagútfülek, ívelt, rövid bordák, seprős felszín és – elvéve ugyan – található textildísz is. A 2. szintről került elő az egész ásatás talán legszebb agyagtárgya, egy fiatal bika fejét ábrázoló kis szobrocska. A tárgy töredékes, nem tudni, hogy edény vagy fedő része lehetett a fénylő feketére polírozott, megkapóan élethű, mindössze 5 cm-es fazekas-remek.

Minden szint leégett, több-kevesebb égett omladék mindenütt megfigyelhető volt. A középső bronzkor végére a falut végleg elhagyták lakói és új népcsoport sem telepedett le. A több száz éven át fennálló, virágzó településen megszűnt az élet, lakóhelyként többé senki sem választotta. A romokat lassan benőtte a növényzet, a védmű árcai feltöltődtek, és ezt a színes, gazdag világot elnyelte a feledés.

TELEPÜLÉSSZERKEZET

Az 1966 és 1975 között végzett ásatás a telep rétegsora mellett kiterjedt a központi mag körüli település kutatására is – igaz, erre már csak kevés idő és erő maradt, ezért információink nem teljesek a településszerkezetre vonatkozóan. (Itt jegyeznénk meg, hogy egy-egy évben az

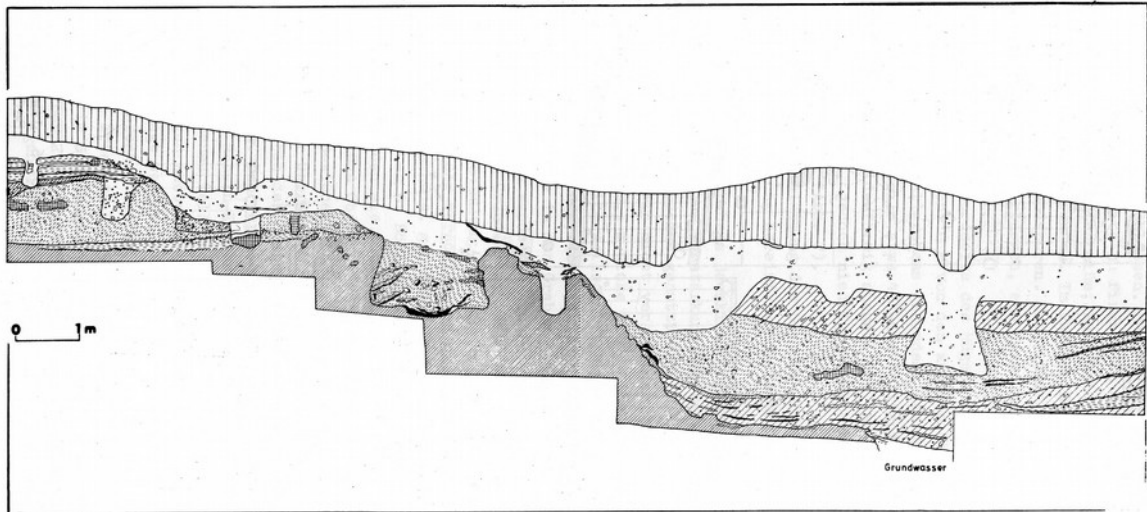

Ásatási pillanat: kupaktanács a bontás felett. Középen: Máthé Márta, Hegedűs Katalin, Stanczik Ilona, Csányi Marietta

ásatás mindössze 6-8 nyár közepi héten át zajlott, attól függően, hogy mennyi pénzt tudott a múzeum kiszorítani a kutatásra. Azaz a feltárási napok száma a tíz év alatt mindössze 400-450 körül lehetett.)

A légi fotókon, de kis szerencsével a friss vetésben is, a központi „vár”, azaz maga a halom körül két erődítésrendszer nyomai is kirajzolódnak. Ezek a nyomok a védelmi céllal kiásott mély árkok bemosódott vonulatai, melyek jól követhetően, kettős gyűrű alakban vették körül a telepet. A külső

árkokban, amely a széles elterülő, 500 × 800 méteres kiterjedésű külső telepet védi, nem folyt régészeti feltárás, annak méreteiről nincs adatunk, csak a felszíni nyomát lehet rögzíteni. A közvetlenül a halom lábánál készült védelmi árkot viszont Stanczik Ilona két helyen is átvágta egy-egy kutatóárokcal. Az első kutatás a halom északnyugati végében zajlott, egy 41 méter hosszú kutatóárokban, mely a telep szélső házaitól indult ki és az árkot átvágva belenyúlt a külső telep szélébe is. A másik kutatóárok a halom északkeleti széléből indult és 26 méter hosszú volt – szintén mélyen benyúlt a külső telepbe.

A sáncot átvágó szelvény ásatási metszetrajza

A szonda alapján a halmot körülvevő árok környezetéhez képest 4,5 – 5 méter mélységű volt, oldalfalai meredeken zuhantak alá, alja 4 méter széles, lapos – így az árok metszete trapéz alakú. Az árok felső részének szélessége 13 – 13,5 méteres, vagyis egy tiszteletet parancsoló méretű védművet építettek ki a bronzkorban. Az árok legalján patakkavicsból álló réteget is megfigyeltek, ami azt mutatja, hogy készítői egy természetes, vízjárta meder adottságait is kihasználták, bevonták az építésbe. Sánc nyomát nem sikerült megfigyelni, viszont az ároknak a telep felőli szélén 40 cm átmérőjű, mélyen beásott cölöp nyoma rajzolódott ki, amely a paliszád (védő funkciójú cölöpsor) nyoma lehetett. Az árok a legszélső házaktól kb. 6 méterre kezdődött. Az árokból kikerült leletek alapján már a legkorábbi, a hatvani kultúra idején megépült a védmű – valószínűleg a telep alapításával egy időben hozzáláttak a kialakításához. Az északnyugati kutatóárokban egy rendkívül szerencsés lelet is előkerült. A védmű-árok legalján kibontottak egy kisméretű, méhkas alakú gödröt, amiből 10-12 állatkoponya került elő, Bökönyi Sándor archaeozoológus meghatározása alapján őstulok, szarvas, barna medve és vaddisznó koponyák. Az egyik szarvaskoponya be volt törve, de ezt leszámítva a többi ép volt, sértetlenül kerültek bele a szűk gödörbe. Ezt az objektumot áldozati gödörnek kell tartanunk, készítése bizonyosan egybe esik az árok készítésével, és annak elárasztása előtt történt. Talán a sikeres munkát ünnepelték meg ezzel az áldozattal, egyúttal így kívánták megnyerni azoknak a szellemvilági lényeknek a jóindulatát, akikre a telep biztonságát rábízták.

Medvekoponya a sáncárok áldozati gödréből

Az árok metszetének rétegződése keveset árul el azonban a megszűnéséről. Ha a telep felhagyásakor még nyitva lett volna az árok, akkor lassan, egy-egy eső alkalmával rétegről-rétegre kellett volna bemosódnia, mely folyamat számtalan, hajszálvékony réteget-csíkot hagyott volna vissza. Ezzel szemben az látszik, hogy az árok legalja feltöltődött ugyan, de a többi, a nagyobb része egy vagy két fázisban, rövid idő alatt temetődött be. (Hasonló

megfigyelést lehetett tenni Túrkeve-Terehalom árkának átvágása során is.) A legvalószínűbb, hogy maguk a falu lakói temették azt be, esetleg a falu felhagyásakor. Nehéz megmagyarázni ennek okát, elképzelhető, hogy így akarták megelőzni mások megtelepülését, de még az sem lehetetlen, hogy az idegen hódítók kényszerítették a lakókat – mintegy totális megalázásként-megsemmisítésként – a védmű felszámolására. Ezt talán sosem fogjuk megtudni, csak találgatni tudunk, mint oly sok esetben az őskor folyamán.

Kevés összehasonlító anyag, ásatási eredmény ismert a bronzkori védművekről. Túrkeve-Terehalomról ásatási, Héhalom-Templomdombról és Szakáld-Temetőhalomról természettudományos vizsgálati megfigyeléseink vannak. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy Túrkeve árka hajszálpontosan olyan rendszerű volt, mint a jászdózsai (a falu szélső házaitól távolabb kezdődött, paliszád nyoma, trapéz alakú, betemetése egy fázisban történt), mondhatni, ez volt a bronzkori „építési előírás”. Héhalmon és Szakáldon az is kiderült, hogy az árokban állandó, lassú folyású élővíz folydogált, vagyis összeköttetésben kellett állnia valamilyen közeli élő mederrel és folyamatosan tisztítani kellett, hogy ne iszapolódjon be. Már a bevezetőben leírtuk, hogy ezek a feladatok igen komoly szervezettséget kívánnak, ami fényt vet a bronzkori társadalom összetettségére is.

Stanczik Ilona kutatóárkokkal vizsgálta az ún. külső – azaz a várrészen kívüli – telepet is, a halomtól északra eső területen, itt két települési réteget sikerült megfigyelni. Úgy tűnik, a külső telepet csak a falu életének első periódusában, a klasszikus hatvani kultúra idején használták, ezek szerint ebben a korszakban volt a legmagasabb a telepen élők lélekszáma is. De erről pontos képünk csak akkor lesz, ha egyszer mód nyílik a külső telep ennél részletesebb, nagyobb felületre és több helyszínre kiterjedő vizsgálatára.

Ásatási pillanat: a szelvény szélén Stanczik Ilona, Hegedűs Katalin és Horváth Jolán (régész)

A halom környezetében, árkokkal, szondákkal, mintegy 2.700 m²-re rúgó, több éves kutatás ellenére sem sikerült megtalálni a telep temetőjét. A halom környékéről mindössze a füzesabonyi kultúra egy zsugorított vázas sírja került elő. 1953-ban pedig, egy leletmentés során, Csalog József tárt fel egy, a hatvani kultúrába sorolható urnasírt, a halomtól 300 méterre. Ebből a sírból egy textildíszes urna és hét edénymelléklet került napvilágra.

Nincs biztos, követhető rendszer a bronzkori telepek és a hozzájuk tartozó temetők elhelyezkedésében. Lehetnek egymáshoz egészen közel (Hatvan-Strázsahegy sírjai Hatvan városában, vagy Tiszaug-Kéménytető hatvani sírja a szomszédos kiemelkedésen), lehetnek jelentős távolságra (mint Tiszafüred-Ásotthalom temetője a Majoroshalmon), de legtöbbször fogalmunk sincs, hol keressük a halottak otthonát. A Kápolnahalom esetében is csak reménykedni tudunk, hogy egyszer, egy földmunka során, váratlanul előbukkannak majd a sírok.

A KÖZÉPKORI TEMPLOMOK ÉS TEMETŐK

Sajnos, a Kápolnahalmon feltárt templommaradványokról nagyon kevés információnk van, csak azokat a rövid híradásokat ismerjük, melyek a Régészeti Füzetek című sorozatban, az éves ásatásokról közreadott jelentések. A templom és a temető kutatását Bóna István vezette.

Minden szelvényben, melyet a bronzkori telep megismerése végett nyitottak, került elő több-kevesebb

középkori sír, az egyik szelvényt viszont kifejezetten a középkori templom kutatása végett nyitották. Már az első ásatási évben kiderült, hogy a felrobbantott barokk kápolna déli oldalához csatlakozóan nagy kiterjedésű,

korábbi épület nyomai figyelhetők meg, melynek alapozása folyami kavicsokból áll, felmenő falát pedig kváderkövek alkották. Az ekkor feltárt 4 m × 3 m-es, keletelt apszis, a 60 cm széles falak kis, falusi templomra utaltak, de a következő periódus megmaradt nyomai sokkal nagyobb, tekintélyesebb építményre engedtek következtetni. (Ezek a nyomok a 115 cm széles falmaradványok és egy 85 cm × 120 cm-es, vagyis kifejezetten nagy pillér romjai voltak.)

A feltárt templommaradvány apszisa

Gótikus templom makettje a jászberényi Jász Múzeum kiállításában

A módszeres, évekig tartó feltárás kiderítette, hogy a Kápolnahalom középkori temploma többször is elpusztult, majd újraépült. A legkorábbi, román stílusú kápolnát a XI–XII.

században emelték, rendkívül mélyen és jól alapozott, 26 méter hosszú, egyenes szentélyzáródású templom volt. Ez az épület valószínűleg a tatárjárás során pusztult el, de nem sokkal később helyreállították és átalakították. Ez a második építési periódus kisebb, de továbbra is egyenes szentélyzáródású, pillérekkel erősített falú templom volt. Építéséhez a korábbi szentélyt alapjáig kibányászták, a padlóját a méternyi vastag, köves-törmelékes pusztulási rétegre építették.

A XVI. sz. elején a román templomot lebontották és késő gótikus csarnoktemplomot építettek a korábbi maradványok fölé. (Harmadik építési periódus.) E gótikus templomnak csak a nyugati fele maradt meg, keleti felének alapjait később maradéktalanul kibányászták. A gótikus csarnoktemplom egy I. Ferdinánd dénár alapján 1552-ben, Szolnok eleste évében pusztult el, az alapokból következtetve felrobbantották. Köveit még a XVI–XVII. században elhordták, részben kibányászták, mivel az 1743-ban, közvetlen közelében épült barokk kápolna nem a templomok helyére és annak köveiből épült.

A három periódusú templom körül közel háromszáz, XI–XVI. századi sír került elő. A sírok zöme kis területen koncentrált, ezért azok több rétegben, sűrűn egymásra egymásba ásva kerültek elő. A templom átalakítása során megbolygatott emberi maradványokat maguk az építők osszáriumba (csontházba) gyűjtötték össze – ennek következtében volt olyan ásatási szelvény, amelyben közel száz emberi koponya és

A templomok lefedett maradványai a betemetés során

azonosíthatatlan embercsontok voltak. De egy-egy sír kiásása során is folytonosan korábbi vázakba ütköztek az utódok, az így megbolygatott maradványokat a kiásott sírgödör falához

Egyeztetés: Bóna István és Stanczik Ilona

halmozták fel. A sírok rendkívül kevés mellékletet tartalmaztak – gyakorlatilag semmit se. A leggazdagabb sír egy XI–XII. századra keltezhető, kővel kirakott sír volt, melybe valószínűleg egy egyházi személyt temettek el, mellén kis bronzkeresztrel.

A feltárás befejeztével a kibontott és dokumentált fal- és alapozásmaradványokat kátránypapírral lefedték és gondosan visszatemették – azok a mai napig érintetlenül a föld alatt pihennek. Bemutatásukra – a mai felszín fölé való felfalazásukra – a 70-es években sem

penz, sem lehetőség nem volt. De tudjuk, hogy ott vannak – bármikor újra feltárhatók.

A jászdózsa-kápolnahalmi modernkori ásatás kezdete óta közel 50 év, befejezése óta négy évtized telt el. Ez az időtávlat semmiségnek tűnik a bronzkor óta eltelt 3500-4000 évhez

képest, de egy ember életútjának már nagyobbik része. Ezalatt a fél évszázad alatt bebizonyosodott, hogy a jász dózsai feltárás mérföldkő volt a magyarországi bronzorkutatásban. Az első olyan ásatás volt, mely korábban nem látott mennyiségben ontotta a leletanyagot és az információt egyaránt. A szoros csapatmunka eredményeképp itt nyert végső formát az a metódu, mely máig a réteges telepek feltárásának és dokumentálásának legcélravezetőbb technikájának bizonyult.

Stilizált emberábrázolás töredéke, idolfaj

De mi lett a sorsa ennek a hatalmas anyagnak? A tárgyak többsége a múzeum raktáraiban pihen, a kiemelkedő szépségű vagy jelentőségű darabok azonban a szolnoki Damjanich János Múzeum és a jászberényi Jász Múzeum kiállításában megtekinthetők. A nemzetközi régészeti kutatás is megismerhette ezeket, mert a jász dózsai leletek fontos részét képezték az 1990-es évek elején Európa nagyvárosaiban bemutatott, Magyarország bronzkorával foglalkozó vándorkiállításnak. Franciaország, Németország, Belgium múzeumlátogató közönsége csodálkozhatott rá a magyar régészet eredményeire és gyönyörű tárgyaira.

hagyományőrzők, íjászok látogatják, akik a hely szellemét keresve összejöveteleket, ünnepeket tartanak a halom tetején. Mert ennek a helynek tényleg szelleme van. Nem rossz szándékú kísértet, hanem egy messzi, letűnt világ kézzel fogható üzenete. Ez az üzenet mindenkire szól, aki hajlandó belegondolni 4000 év történetébe. Üzenet, melyet az idők mélyéről küldenek nekünk szorgos földművesek, ügyes kezű iparosok, kitartó vadászok, bátor harcosok, merész kereskedők, szépre áhítózó kézművesek – ezernyi férfi, nő és gyermek. Hogy meghalljuk és megértsük üzenetüket, csupán a régészettudomány eszközei maradtak számunkra.

A Kápolnahalom ma is úgy magasodik a Nyavalyka fölő, mint évezredekkel ezelőtt. Ma

Tárnoki Judit
régész
Damjanich János Múzeum
e-mail: tarnoki@djm.hu

AJÁNLOTT IRODALOM

Elsősorban a kifejezetten Jászdózsa-Kápolnahalommal foglalkozó írásokat vettük fel jegyzékünkbe, de nem hagyhattunk ki néhány alapvető fontosságú bronzkori publikációt sem – ezekben további, a korszakkal foglalkozó irodalmat talál az érdeklődő

* = magyar nyelvű ásatási jelentés

** = német nyelvű ásatási jelentés

BOGNÁR András: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászkunság. Kecskemét-Szolnok, 1978.

*BÓNA István: Jászdózsa-Kápolnahalom. RégFüz 20 (1967) 13.

**BÓNA, István: Jászdózsa-Kápolnahalom. ArchÉrt 94 (1967) 218.

*BÓNA István: Jászdózsa-Boldogasszony. RégFüz 22 (1969) 81.

*BÓNA István: Jászdózsa-Kápolnahalom. RégFüz 25 (1972) 70-71.

**BÓNA, István: Jászdózsa-Kápolnahalom. ArchÉrt 99 (1972) 265.

BÓNA, István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. ArchHung 40 (1975)

BÖKÖNYI Sándor: A Közép-Alföld bronzkori állatvilága. – The Bronze Age Fauna in the Central Part of the Hungarian Plain. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1979-1980 (1980) 109-115.

Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. (Hrsg.: Walter Meier-Arendt) Frankfurt am Main, é.n. (1992)

CHOYKE, Alice M. – BARTOSIEWITZ, László: Telltale tools from a tell: Bone and antler manufacturing at Bronze Age Jászdózsa-Kápolnahalom, Hungary. – Egy tell település sokat mondó eszközei: Jászdózsa-Kápolnahalom bronzkori csont- és agancseszközei. Tisicum 19 (2009) 357-371.

**CSALOG József: Jászdózsa-Kápolnahalom. ArchÉrt 82 (1955) 96.

R. CSÁNYI Marietta: Bronzkor. – Bronze Age. In: Szolnok megye a népek országútján. Állandó kiállítás vezetője. (Szerk.: Raczky Pál) Szolnok, 1982, 32-46, 102-108.

CSÁNYI, Marietta – TÁRNOKI, Judit: Katalog der ausgestellten Funde. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. (Hrsg.: Walter Meier-Arendt) Frankfurt am Main, é.n. (1992) 175-210.

CSÁNYI, Marietta – TÁRNOKI, Judit: Catalogue des objets exposés. In: Le bel age du bronze en Hongrie. (Édit: Jean-Paul Thevenot – Jean-Louis Coudrot) Mont Beuvray, é.n. (1993) 175–216.

CSÁNYI, Marietta – STANCZIK, Ilona – TÁRNOKI, Judit: Der bronzezeitliche Schatzfund von Jászdózsza-Kápolnahalom. ActaArchHung 51 (1999-2000) 147-167.

CSÁNYI Marietta – STANCZIK Ilona – TÁRNOKI Judit: A jászdózsai aranykincs. – Der bronzezeitliche Schatzfund von Jászdózsza-Kápolnahalom. Jász Múzeum Évkönyve 2001, 65-89.

CSÁNYI Marietta – TÁRNOKI Judit: Bronzkori tell-telepek a Közép-Tisza-vidéken. In: Vendégségben őseink háza táján. Állandó régészeti kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. (Szerk.: Madaras László) Szolnok, 1996, 31-48.

Dombokká vált évszázadok. Bronzkori tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. (Szerk.: Raczky Pál) Budapest-Szolnok, 1991-1992 (1991)

GALLUS Sándor: A Nemzeti Múzeum próbaásatása a jászdózsai Kápolnahalomban és környékén. — Probegrabung im Tell von Jászdózsza und Umgebung (Komitat Jász-Nagykún-Szolnok). Jász Múzeum Évkönyve 2 (1938-43) 34-40 és 306-307.

GYULAI Ferenc: Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytan vizsgálatok alapján. Bp., 2001. Bronzkor: 89-117.

HAMPEL József (HPL): A n. múzeumi régiségtár gyarapodása 1895. október-decemberben. ArchÉrt 16 (1896) 179-181.

HARTYÁNYI, Borbála – NOVÁKI, Gyula: Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. AgrSz 17 (1975) 1-88.

KALICZ, Nándor: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. ArchHung XLV (1968)

KOVÁCS Tibor: A bronzkor Magyarországon. Bp., 1977.

KOVÁCS, Tibor: Review of the Bronze Age Settlement Research during the Past one and a Half Centuries in Hungary. IPH 1 (1988) 17-25.

Le bel age du Bronze en Hongrie. (Édit: Jean-Paul Thevenot – Jean-Louis Coudrot) Mont Beuvray, én. (1993)

Magyar régészet az ezredfordulón. (Főszerk.: Visy Zsolt) Bp., 2003.

*STANCZIK Ilona: Jászdózsza-Kápolnahalom. RégFüz 21 (1968) 7.

**STANCZIK, Ilona: Jászdózsza-Kápolnahalom. ArchÉrt 95 (1968) 126.

*STANCZIK Ilona: Jászdózsza-Kápolnahalom. RégFüz 22 (1969) 11-12.

**STANCZIK, Ilona: Jászdózsza-Kápolnahalom. ArchÉrt 96 (1969) 251-252.

STANCZIK Ilona: Régészeti kutatások Jászdózsán. Jászkunság 15/4. (1969) 165-171.

*STANCZIK Ilona: Jászdózsza-Kápolnahalom. RégFüz 23 (1970) 7-8.

**STANCZIK, Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom. ArchÉrt 97 (1970) 306.

*STANCZIK Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom. RégFüz 27 (1974) 9-11.

**STANCZIK, Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom. ArchÉrt 101 (1974)308-309.

*STANCZIK Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom. RégFüz 28 (1975) 12.

*STANCZIK Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom. RégFüz 29 (1976) 8-9.

**STANCZIK, Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom. ArchÉrt 103 (1976) 289.

STANCZIK Ilona: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. In: Szolnok megyei Múzeumi Adattár 25-26, Szolnok, 1975.

STANCZIK Ilona: Bronzkor-kutatás Szolnok megyében. Művészet 16/2 (1975) 15-17.

STANCZIK, Ilona: Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdózsa-Kápolnahalom in der Periode der Hatvan-Kultur. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. (Hrsg.: Bohuslav CHROPOVSKÝ — Joachim HERRMANN) Berlin-Nitra, 1982, 377-388.

STANCZIK Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom (Bronzkori telep). Bölcsészdoktori értekezés, kézirat. Bp., 1988.

STANCZIK Ilona: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: Dombokká vált évszázadok. Bronzkori tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. (Szerk.: Raczyk Pál) Budapest-Szolnok, 1991-1992, 37-39.

STANCZIK, Ilona – TÁRNOKI, Judit: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. (Hrsg.: Walter Meier-Arendt) Frankfurt am Main, é.n. (1992), 120-127.

STANCZIK, Ilona – TÁRNOKI, Judit: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: Le bel age du bronze en Hongrie. (Édit: Jean-Paul Thevenot – Jean-Louis Coudrot) Mont Beuvray, é.n. (1993) 120 – 127.

SZATHMÁRI Ildikó: Bronzkor. Egy bronzkori falu: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője Kr.e. 400 000 – Kr.u. 804. (Szerk.: Garam Éva – Kovács Tibor) Bp., 2002, 49-51.

TÁRNOKI Judit: Egy jellegzetes alföldi tell-telep: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: Magyar régészet az ezredfordulón. (Főszerk.: Visy Zsolt) Bp., 2003, 146-147.

VÖRÖS, István: Dog as Building Offering from the Bronze Age Tell at Jászdózsa. – Építési kutyaáldozat Jászdózsáról. FolArch 45 (1996) 69-90.